

A török Buda a keresztény Nyugat közvéleményében.

1. A kereszténység védőbástyája.

A középkor utolsó századában, mint politikai és irodalmi aktualitás lép fel a török. Míg a politikában új hatalmi tényezőt jelent, amely az érdekcsoportok új alakulásával hamarosan megfertőzi Európa levegőjét és kimélyíti az ellentétet az egymással keresztényietlenül szembenálló keresztény hatalmak között, addig az irodalmat az új hatás megtermékenyíti. A török Konstantinápoly elfoglalása óta állandóan a köztudatban van és míg anyagot szolgáltat néhány krónika-történet egy-két soros beszámolójához, a költészetet új elemmel bővíti. Néhány provençal vers jelenti a török végleges bevonulását a köznyelvű irodalomba, mert a történeti munkák székszavú adataival szemben a török itt már valósággal betör az európai világképbe.¹⁾

A toulousei költői versenyeknek a XV. század második felében elkezdett koszorús poémái már azt igazolják, hogy a török mint új téma polgárjogot nyert a francia irodalomban. VII. Károlyt ünneplő költemény úgy aposztrofálja a királyt, hogy minden időközön át nagy dicséret illeti őt, ha a török lobogóját megszerzi és leveri a dühöngő fajzatot. Egy 1462-ből származó, XI. Lajos dicsőségét éneklő költemény pedig arra szólítja fel a királyt, hogy verje le a törököt és akkor őt minden királyok felett a legderekabbnak fogják nevezni. Néhány esztendő múlva a török már fogalomná absztrahálva, szimbolummá egyszerűsítve jelenik meg a »gran Turc«, majd néha az olaszeredetű Grand Seigneur jelzővel. Két költemény a megismerésített kereszténységet két oldaláról mutatja be. Az egyikben a török, mint félelmes ellenség lép elénk, akit a költő nem néz le, mint hitetlent, hanem erejét elismeri és ezért adja neki a gran Turc nevet. A másik ezzel ellentétben a II. Pál pápa által létrehozott szerződést üdvözli. Az 1470-ben az olasz fejedelmekkel kötött szerződés értelmében ugyanis a szerződő felek megfogadták, hogy lemondanak az állandó viszályról és szövetkeznek a török ellen. Így a török e diadalmas hangú költeményben mint aljas ellenség szerepel, amelyet a keresztések hada hamarosan lever és neve ennek megfelelően csak Turc.

A »grand Turc« elnevezést, amellyel később a szultánt illetik, a francia elfogulatlanság példájának tarthatjuk, szembeállítva a német közvéleménnyel, amely tartózkodott attól, hogy a törököt az udvar tarka színeiben ábrázolja.²⁾ De jellemző ez a kifejezés a renaissance formakultuszára is, amely annyira a francia gondolkörből fakad.

Magyarországnak a francia irodalomba való bevonulása a török kérdésén keresztül történik. A török ellen folytatott háborúk adják meg az egyéni jelleget Magyarországnak. Mert a középkori francia irodalomban

szereplő Magyarországnak még nincs egyénisége. Szerepe és szerepeltetése mindvégig konvencionális az egész középkoron át. Néha a szaracénokkal látjuk egy táborban a magyarságot a kereszt ellen, máskor pedig már keresztény, de csupán egy a sok keresztény ország között, amely egyéni vonásokkal nem rendelkezik. Így Magyarországot a középkor francia irodalma csupán mint távoli, néhol pogány, néhol keresztény, de mindenképpen mint exotikus országot ismeri. Szerepeltetése a legtöbb esetben mint retorikai fogás nyer létjogosultságot: a *chanson de geste*-ek tipikus dezindividualizáló és listászerű felsorolásaiban foglal helyet sok más idegen ország között.³⁾

A magyarság egyéni jeggyel való felruházaása történelmi hivatásának felismerésével kapcsolatos. A Konstantinápoly elfoglalását követő általános török félelem egy sereg »Tractatus de Turcis«-nak adott életet. E könyvek a török eredetét, szokásait és életmódját ismertetik, de annak hihetetlenül növekvő hatalma következtében beállott rettegés folytán akad közöttük több olyan is, amely jóslásokba bocsátkozik. És a középkor alkonyán adják azt a magyarázatot, hogy Methodiusnak a pogányságra vonatkozó jóslatait átviszik a törökre, sőt néhány magyarázó szerint a törököt a magyar király fogja leverni.⁴⁾

»Bude en Hongrie, en laquelle est le siege Royal, et un tresfort avant-mur pour la Chrestienté contre les Turcz.« E szép kifejezést a francia irodalomban először Jean Lemaire de Belges mondja ki.⁵⁾ És ha igaz az, hogy a kimondás ad valóságot a dolognak, akkor a középkori franciák által elképzelt Magyarország a költő művében foszlik köddé. Lemaire de Belges az, aki egyéni jellel látja el Magyarországot és az országnak, elsősorban pedig fővárosának, Budának különleges szerepet juttat. Magyarország tehát Lemaire művében kapja meg az elégtételt, itt lesz véglegesen keresztény, hogy később mint realitás belekapcsolódhassék Európa színképébe.

Buda a kereszténység védőbástyája. E szép jelző tartalmi jelentőségének vizsgálatánál tudnunk kell, hogy a magyarság nyugati fogalmazásban ismert eredetmondája oly jellegű, mint a többi európai nemzeté.⁶⁾ A magyarság missziós hite azonban teljesen elüt más nemzetekétől. A franciáknak az isteni kiválasztottságba vetett hite, a szlávok messiási gondolata a megváltás hódító jellegét viseli magán. A kereszténység védőbástyáját alkotó magyarság gondolata ezzel szemben Európa ügyének szolgálatában áll. A magyarság szent hivatását kifejező jelzőjét nem maga alkotta létezésének igazolására, hanem a többi nemzettel ellentétben, a nyugattól kapta történelmi öntudatának címét. A magyar nemzet küldetése tehát nem viseli magán transzcendens hivatás bélyegét, hanem csak arra tart igényt, amire őt földi elhivatottságában az európai közvélemény feljogosította.

A védőbástya eszme, mint a magyarság küldetésének foglalata magyar nyelven a Zrínyiászban ölt végleges formát. Igaz, hogy az eposz tragikus cselekményében inkább a végzetszerűség keserű kényszerűségének, mint a hivatástudat fölemelő eszmei jelentőségének tolmácsolója oly nemzet számára, amely történetének legjelentősebb sorsváltozása idején sem ébredt létének és hivatásának világos tudatára, mert szemléletét a

vérségi kötelék, a pártszenvedély, legfőképpen pedig történelmi helyzete homályosította el. A hivatástudat más nemzeteknél már az ősi mítoszban rejlik és így talán igaz az a megállapítás, hogy a nemzeti hivatásra való egységes ráeszmélés nálunk azért nem fejlődhetett ki, mert a magyarságnak nincs mítosza, amelyből a nemzeti küldetés eszméje sugározna elő és amely még a széthullás idején is mint virtuális nemzeti öntudat fogná össze a nemzettest minden egyes tagját. És a védőbástya gondolat sem volt alkalmas arra, hogy nemzeti mítosz alapja legyen. Egyrészt azért, mert hiányzik belőle az erőt fakasztó elem, másrészt kifejlődése leküzdhetetlen akadályokba ütközött. Hiszen a pártszellem az eszme egyetemessé válását itt is megakadályozta és a magyar heroizmusban rejlő mítikus vonásokat a politikai szenvedélyek megítélésének körébe vonta. De viszont a védőbástya eszme kifejezi a magyar harcoknak egészen sajátos alaphangját, amely szerint a magyar nem a hatalomért, nem vetélkedésért vagy kedvtelésből harcolt, hanem önmagáért és fennmaradásáért és nem egyszer idegenek által megfogalmazott célokért.

Ami a védőbástya kép mélységét illeti, nyilvánvaló, hogy a visszhang, amelyet a török ellen folytatott csaták láncolata a francia irodalomban kelt, jóval tompább a németek törökfélelménél. A nagy távolság, amely a franciákat a töröktől elválasztotta, és a Habsburg-ellenes törökbarátság halványabbá tették a színeket. A franciák nem igazodnak írásaikban kimondottan a magyar eseményekhez. Nem követik nyomon a török hódítás újabb és újabb fázisait. A mohácsi csata például nem okoz a franciáknál különösebb rettegést.⁷⁾

Viszont Magyarország a francia irodalomban mindig az egész Európát és az egész kereszténységet védi, szemben a XVI. század németnyelvű irataival, amelyek csaknem kivétel nélkül saját nemzeti érdekeiket szövelgetik meg. »Der gantzen Christenhait gemeyr ond vorpaw, genant Vngerland«: a védőbástya gondolat a német nemzet legsajátabb ügye lett.⁸⁾ Bármennyire is méltányolják a németek a magyarság hősi küzdelmeit és bármennyire is a »veste mawer« és »stellener hammer« nevekkel illetik, a mawer mögött ott áll az »an den orth der deutschen nation« a hammer mögött pedig a »deutschen landen«.⁹⁾ Erre a felfogásra mutat rá G. du Bellay a regensburgi diétán (1532.) tartott nagyhatású beszédében, amikor arról beszél, hogy a török háború a németek ügye, tehát segítsék meg a németek saját védőbástyájukat.

A németek metaforáival szemben a francia újságlapok az olasz eredetű kliséket alkalmazzák és így a »tota Christianitas« meg a »tutto il resto dei christiani« ugyancsak mint »toute la Chrestienté« és »ce qui reste de la Chrestienté« kerül fordításban a francia nyelvbe. Vagyis a franciák és olaszok európai pátosza általánosabb, humanistább, a németeké egyénibb, érdekekhez kötött és kisebb körben mozgó. Viszont a kereszténység védőbástyájáról nyilatkozva a német a melegebb és liraibb, szemben a francia merevebb és hidegebb keresztényeivel.¹⁰⁾

Magyarország mint téma először megfelelő terminológiát, nyelvet és stílust igényel, melyet az aktualitásokkal foglalkozó irodalom meg is teremt. A védőbástya a főterminus, vele szemben foglal helyet a nagy ellenség, a török. A »grand Turc« és a »grand Seigneur« epitheton különben

egyaránt olasz eredetű. Az utóbbi elnevezés azonban inkább a XVII. század irodalmában fordul elő. Ezzel az udvari ízű címmel szemben a franciák a török szultánnak udvariatlan, becsmérő elnevezését is sűrűn használják. (*«Chien insaciable», «un monstre», «de sang insaciable»*)¹¹ De ez a szitkozódásszerű, lealacsonyító jelző, mely egyébként szintén olasz eredetű, (*«perfido cane Turcho»*)¹² csak az alacsonyabbrendű irodalomban lesz általános. Ezzel ellentétben a németiség töröktárgyú irodalma nem tud teret nyitni a gyűlölt ellenség humanista-gáláns képzetének és magasabbrendű irodalmában is a gyűlölet jelzőit szólaltatja meg. (Bluthund.)¹³

Több részvétlen hangú irat között mint vészharang kondul meg II. Lajos segélykiáltása. A Budáról keltezett 1521-i dátumot viselő levélben a magyar király arra kéri a pápát, hogy békítse ki a keresztény uralkodókat, nehogy ezek viszályai miatt nyomja el a török a magyarságot.¹⁴

A pápaság Magyarország védelmének kiépítésében a keresztény szolidaritás legöntudatosabb átérzésével fáradozott a XVI. században is. Francia- és Németország mellett Itália földjén is él a XVI. században Magyarországnak mint Európa védőpajzsának fogalma. Megtaláljuk ezt elsősorban a pápai iratokban, amelyekben hazánk állandó jelzője: *«Invictus pugil et propugnaculum vel antemurale Europae et totius Christianitatis validum propugnaculum»* és más hasonló; e fontos szerepe miatt nem szabad Magyarországot a világi fejedelmek egyenetlenkedései miatt sorsára hagyni. De megtaláljuk ezt a velenceiekénél is, akik maguk ugyan óvakodnak fegyvert fogni a török ellen, de annál nagyobb lelkesedéssel ismerik el Magyarország szerepét a kereszténység védelmében. A velencei követek: Contarini, Aberi, Cavalli jelentéseikben Magyarország *«Bastione della Christianita, antemurale e balovardo di tutto il resto dei christiani»*, amely tulajdonképpen a németek és franciák által hangoztatott jelzők variánsa.

A pápaságnak Magyarország és Buda megmentésére irányuló politikáját erősen akadályozta az osztrák ház és a francia királyok küzdelme, amelyben a pápák gyakran a franciák pártján állottak. Ilyenkor közvetlen pénzbeli segítyt természetesen nem adtak és a nunciusaik által tolmácsolt jótanácsokra szorítkoztak, amiket azonban V. Károly és I. Ferdinánd vissza szoktak utasítani. Nagy veszélyek idején azonban a pápaság nagy pénzbeli segítséggel és seregek kiállításával is sietett a kereszténység védőbástyájának segítségére. Így Budavár 1541. évi elvesztésének hatása alatt Savello és Vitello pápai csapatvezérek vezetésével 2500 gyalogos jött Magyarországra, akiknek kiállítása a pápai kamarának 77.000 aranyába került. A következő évben újabb csapat jön Savello vezetésével. Közvetett segítyt is adtak a pápák, amikor a török elleni háborúk költségére átengedték az egyes fejedelmeknek az annatákat, papi tizedeket és néha még az egyházi vagyon egy részét is. Alkalmi pénzsegélyekkel járulnak a török védelemhez a spanyol király és a különféle olasz fejedelmek, köztük a toscanai Mediciek, a modenai és ferrarai hercegek. A nagy távolság és a közös érdekek hiánya miatt azonban e hatalmak a magyarországi helyzet alakulására nem lehettek hatással.¹⁵

A csatavesztés nyomán támadt pánikszerű ijedelem, amely a mohácsi csatáról szóló német jelentéseknek legjellemzőbb vonása, a francia jelen-

tésekben teljesen hiányzik. A katasztrófa évében mindössze két, eddig ismert ujság ismertette a történeteket, de a következő esztendőekben a koronázási szertartások már jobban érdeklik a francia közvéleményt, mint az előrenyomuló török. Ami az ujságlapok tárgyát illeti, a francia beszámolók is minden fontosabb ütközetről megemlékeznek.

A német irodalmi közvélemény hazánk történetének eseményeivel a XIV. század óta foglalkozik. Ez az érdeklődés azonban szintén nem tárgyilagoss. Amikor a XIV. század végén a német népénekekben a magyarság története fölmerül, a megemlékezés hangja gyűlölködő és ezt a hangulatot a magyar király udvarában megfordult vándorköltők magasztaló énekei sem ellensúlyozzák, hiszen ezeknél a magasztalás mértéke mindig a jutalom nagyságától függött és így kevés közülük volt a valóságos közvéleményhez.¹⁶⁾

Pedig a külföld irodalmában a magyarság megismertetése már a könyvnyomtatás feltalálásának korszakával megkezdődik. Aeneas Sylvius Piccolomini (II. Pius pápa)¹⁷⁾ 1474-től megjelent történeti munkáiban és leveleiben a Hunyadiak koráról tárgyilagoss hangon ír. Capistrano Szent János életrajzaiból az olasz közvélemény ismerte meg I. Ulászló király török elleni küzdelmeit.¹⁸⁾ Petrus Niger domonkos szerzetesnek,¹⁹⁾ Antonius firenzei érseknek²⁰⁾ és Angelus Politianusnak²¹⁾ Mátyás királyról, a királyi palotáról, egyeteméről és könyvtáráról szóló magasztalásai, a magyar szentek legendagyűjteményei,²²⁾ Thuróczi krónikája²³⁾ pedig alkalmasak voltak arra, hogy európaszerte megismertessék azt a népet, amelynek a következő évszázadokban oly fontos szerep jutott a kereszténység és európaiság védelmében. Ez a tudós irodalom azonban szélesebb körben nem talált visszhangra.

A magyarság sorsa iránti jóakarati érdeklődés és részvétel hangja csak akkor érvényesül, amikor a török előrenyomulás híre vészkiáltásként járja be Európát és különösen a német birodalmat. Az események további fejlődését azonban, noha visszafojtott lélekzettel, de általában tétlen várakozásban leste az egész nyugati Európa.

A magyarországi eseményekről leginkább a történeti népénekek és az ujságlapok közleményei találtak hitelre a Nyugat közvéleménye előtt. Ezek nem egyszer különböző kiadásokban változó szövegekkel a fantáziára hatni kívánó fa- és rézmetszetű képekkel jelennek meg. E két műfaj a XVI. és XVII. század közvéleményének legőszintébb és legközvetlenebb kifejezője. Szervesen összefüggnek, egymásból fejlődtek. A népénekek az ujságlapok gyökerei, ősfarmái, később az ujságlapok anyagából kapnak új tárgyakat és terjesztésük is egyformán történik. Az ujságlapok tulajdonképpen prózában feloldott, szélesebb körben való terjesztésre szánt népénekek. A különbség köztük leginkább a tárgyilagosság, vagy inkább a tárgyilagosság hiányának mértékében van. A népénekes állást foglal az eseményekkel szemben, dicsér vagy gáncsol, amint ezt pártállása és legtöbbször anyagi érdeke is megkívánja. Az ujságlap szerzőinek szubjektivitása inkább abban áll, hogy a leírt eseményekbe minél több újszerűséget igyekszik belevinni, de magának az eseménynek és szereplőinek megítélésében többnyire vagy tárgyilagoss marad, vagy pedig a közhangulat tolmácsa. Az ujságlap szerzője sokkal több konkrétumot vesz fel tudósításába, mint a népénekes, aki egyéni hangulatának kódébe burkolja

az eseményeket. Ha az ujságlapok formáját közelebbről vizsgáljuk, azt látjuk, hogy azok a nyilvánosság számára közzétett levelek, melyeket egy szerződésben kötelezett tudósító különféle címzettekhez, könyvnyomtatókhöz intézett.

A XVI. század magyar vonatkozású népekeinek hangulata általában véve ellenséges. Diadalaink nem keltettek a német népben örömet, vereségeink nem bánatot, hősiességünk nem talált csodálatra, mert nemzetünk főképviselője marad a keleti barbárságnak, gyávaságával, kétszínűségével és főként kegyetlenkedésével. Csak, amikor Budavár elestével Nyugateurópa utolsó védőbástyája dőlt romba, akkor nyilatkozott meg a német nép szívében, nem ugyan nemzetünk szeretetéből, hanem a kereszténységben való közösség érzetéből fakadt részvétnak első fellobbanása. Innen kezdve tele vannak a népekek és az ujságlapok keresztény hőseink, de nem a magyarság dicsőítésével és csodálatával.²⁴⁾

A mohácsi vészt megelőző években elmondják az énekek azt a sok szenvedést, amelyet hazánknak a török terjeszkedés okozott. Figyelmeztetik a keresztény hatalmakat, hogyha a »Der ganzen Christenhait gemeyr vnd vorpaw, genant Vngerland« elvész, nyitva áll a pogánynak az út Ausztriába, Bajorországba egész a Rajnáig. Kapisztrán példájára hivatkozva fegyverbe szólítják a német birodalmat. Az ő idejében egész másképp védelmezték meg a keresztények Belgrádot, mint most, mikor mindenki csak a maga hasznát nézi és csak saját érdekeinek kel védelmére. A mohácsi csatáról szóló öt egykorú történeti népekek és hét ujságlap, »Neue Zeytung«, amelyek 33 kiadásban és sok más utánnyomatban forogtak közkezen egész Németországban, leginkább azokat a vérlázító kegyetlenkedéseket írják le, melyeket a törökök Magyarországon elkövettek és annak a megrémült hangulatnak adnak kifejezést, amelyet a mohácsi vész és még inkább Budavár eleste a Nyugaton keltett. Szánalmas most szegény Magyarország helyzete, így sóhajt fel az egyik landsknecht tudósító, de azért a magyarokat is gyalázza, akik együtt rabolnak a törökkel. A török hadjárat titkos előidézői magyarországi és ausztriai hírek szerint a pápa és Olaszország, de a csatavesztés közvetlen oka a magyarok ügyetlensége és megbízhatatlansága. Csak ritka az a hang, amelyet az »Ein klaglied von den grausamen wütrischen und tyranischen handlungen, so der Türk in Ungern und einemung der stat Ofen und Pest geübt...«, Bleyer Jakab által²⁵⁾ Jorg Dappachnak tulajdonított énekben találunk. Az ének a magyarok iránt barátságos hangon ír és Magyarország romlásának felelősségét nem a magyaroknak, hanem a nyugati keresztényeknek tulajdonítja, akik tétlenül nézték a török veszedelem rohamos közeledését. Budát a világ legszebb városai közé sorolja. Szívhez szólóan írja le a város lakosságának szenvedését. Más költemények tisztán lírai, epikai tartalom nélküli lelkes felhívásokat tartalmaznak a német néphez és a római császárhoz, hogy ébredjenek és ne resteljék vagyonukat és vérüket hitükért földözni.

Buda 1541-ik évi elfoglalásával és felszabadításának kísérleteivel számtalan német ujság és népekek foglalkozik. Adataik főként a csaták külső körülményeire és a győztes török sereg kegyetlen pusztításaira vonatkoznak. Megemlítiük, hogy Hans Sachs-nak három költeménye közül

kettő Roggendorf vereségével és Budának 1541-ik évi elfoglalásával, a harmadik pedig a birodalmi hadak futásával ismerteti meg olvasóit, amikor Joachim brandenburgi választó vezérlete alatt hiába kísérelték meg a magyar főváros visszafoglalását.²⁶⁾

Az egykorú írók nem elégsznek meg az egyébként is erősen egyéni színben látott valóság rajzával, hanem szívesen megtoldják előadásukat fantáziaszülte hajmeresztő borzalmakkal. Egyes ujságlapokban azt olvassuk, hogy a törökök Budát elfoglalva, a német lakosokat nem bántották, de a magyarokat hét éven felül mind lemészárolták; más ujságok pedig előadásukat képekkel szemléltetve elmondják, hogy a török a gyermekeknek sem kegyelmezett meg. A hagyományos magyargyűlölettől telített naív, népies történeteszemlélet a töröktárgyú röplapokban lassankint a közép-korból továbbbővülő transzcendens történeti felfogásnak ad helyet. Ez a felfogás az egész keresztény világot a maga látókörébe vonta. A protestánsok ugyan a katolikusokat okolták az ország romlásáért és megfordítva, de abban egyetértettek, hogy a török veszedelem oka az Istentől való elfordulás. Ez a vallásos felfogás az alapja a mindinkább megnyilvánuló részvétnek és rokonszenvnek, amellyel Nyugat népei a magyarság küzdelmeit kísérték.

Miként a magyar történetírás különböző korokban más-más gondolatokat és érzelmeket fűzött nemzetünk gyásznapijához, úgy a német közvélemény is koronként más-más szempontból vizsgálta a német birodalom sorsára nézve is nagyjelentőségű magyar eseményeket. Az első tudósításokban a magyargyűlölet hangja még elnyomja a keresztény világért harcoló nemzet iránti részvétet, de már a XVII. századi német írók a megbecsülés és csodálat hangján írnak a magyarság hősi küzdelmeiről, míg végül a német és osztrák romantika teljes elégtételt ad a Nyugat kultúráját századokon át hősiesen védelmező nemzetnek.²⁷⁾

* * *

A magyar-török háborúkkal kapcsolatos történeti munkák nem alkotnak egységes összefüggő sorozatot, hanem valamennyi alkalomszerű ötletnek terméke. Nélkülözvén az egységes nézőpontot, csak kuriózumokat adnak és ezért történelmi állásfoglalásra nem lehet belőlük következtetni. Itt-ott azonban akad egy-egy részlet, amely szerzőjének nemzetiségét és műveltségét is elárulja.

A francia történeti irodalom nagyrésze a magyarországi és budai vonatkozások szempontjából olasz forrás után halad. A mohácsi csata utáni Szolimán-epizódok, Lajos és Mária arcképének bemutatása, a Herkulest, Apollót és Dianát ábrázoló három bronzszobor elhurcolása Ascanio Centorio²⁸⁾ és Paolo Jovio²⁹⁾ munkáiból kerül át a francia irodalomba. Viszont a többi elem, amelyből a magyar-töröktárgyú irodalom összeáll, nem torkollik közös mederbe és általában a Magyarország iránti irodalmi érdeklődésnek legfőbb mozgatója az aktualitás varázsa. Az említett olasz eredetű munkákon kívül budai vonatkozásai miatt megemlíthjük Guillaume Paradin »Histoire de nostre temps« (1550.) c. munkáját, amely Budáról az 1526. és 1529. évek eseményeivel kapcsolatban emlékezik meg. Már Gilles Corrozet³⁰⁾ 1553-ban megjelent munkája Ritiusból veszi át a magyar

királyokról szóló tízlapnyi szövegét. Guillaume du Bellay már említett szereplése a regensburgi birodalmi gyűlésen Szapolyai János érdekében történt. Szerinte János király segítséget kért Ferdinándtól, hogy elkerülje a veszélyt, amely fenyegeti Pannoniát, a kereszténységnek ily védőbástyáját, de Ferdinánd nem volt hajlandó a magyar király követeit meghallgatni. S mivel János király nem talált baráttra a keresztényben, az isteni gondviselés megszerezte neki a Hitetlen barátságát. Bellay a békét mindenek fölé helyezi és szent meggyőződéssel mondja, hogy az ellenséget összecsapás nélkül is el lehet hárítani. Jellemző kifejezése ez a francia hangulatnak, amely egyrészt az elfogult törökgyűlölet, másrészt pedig a törökkel való nyugodt foglalkozás hangjai között valami kiegyeztető nyugalmi állapotot keres.³¹⁾

A francia missziós hit magyar-német köntösben jelenik meg Zsámboki (Sambucus) János Emblémáinak II. Miksához intézett ajánlásában. Az Embléma kötet Jacques Grevin fordításában jelent meg a francia könyvpiacon és oly fordulatokat tartalmaz, amelyeket Sambucus bizonyára a francia humanistáktól tanult el: *Le Hongre te demande et t'a esleu pour Roy, Afin qu'a ton secours l'ennemy de foy, Dont il a tant receu de dommage et de perte, Soit chassé vistement de sa terre deserte...*³²⁾

A század vége felé mind sűrűbben hangzik fel a buzdítás a törökkel való harci érintkezés fölvetésére. Jean de la Taille már egyenesen Magyarországra küldi a királyt, de az ő tirádája csak vetülete azoknak a hangoknak, amelyek a renaissance utolsó éveiben szólalnak meg a magyarországi harctérre való felszólítás jegyében. Mindezek a munkák azonban nem adnak öncélú magyar-török történetet. Valamennyi részint tanítási célzattal, részint pedig tudós anekdótaként ad elő egy-egy kiszakított darabot a török ellen folytatott harcok történetéből. Ezek után írja meg Martin Fumée 1594-ben *«Histoire des troubles de Hongrie»* (1581.) c. nagy munkáját, melyet már a megjelenése utáni években lefordítanak angolra és németre is. Fumée Magyarország történetét 1526-tól 1576-ig tárgyalja. Szerinte, amikor a török Európa felé közeledett, nem volt a világon nép, amely annyira gögös, tétlen és bátorsága vesztett lett volna, mint a magyar. Isten mindezért úgy büntette a magyar népet, hogy fiatal királyt adott neki, akit csakhamar magához szólított és így a levert Magyarország a trónkövetelők martaléka lett. Fumée munkájának forrásai: Brodarics, akitől a mohácsi csatáról szóló beszámolót vette át, továbbá az erdélyi történeti vonatkozásokban Centorio, de akadnak részletek, amelyek forrásai nem ismerősek. Centorio történetébe beleilleszti a II. Lajos király budai palotája előtt megjelenő fantom anekdótáját. E Győry János³³⁾ által ismeretlen eredetűnek minősített anekdótáról megjegyezzük, hogy ezzel az irodalomban még a *«Duae centuriae singularium observationum...»* c. 1685-ben megjelent török-magyar vonatkozású 200 anekdótát közlő német nyelvű munkában is találkozunk.

A *«Türkenfurcht»* Németországban a franciáknál sokkal kiterjedtebb és részleteiben is gazdagabb irodalmat teremtett. Ami a franciáknál távoli, a németeknél közeli szemlélet tárgya volt és így érthető, hogy a félelem tárgyára való ráeszmélés irodalmi hatása is sokkal intenzívebb. A német irodalom töröktárgyú termékeinek különleges csoportját alkotják azok a

munkák, amelyek az ősi ellenség elleni szövetségzés szükségességét és lehetőségeit tárgyalják. A pápa, Franciaország, Spanyolország és Velence követének 1500. július 14-én Budán megkötött szövetezése a »Die ordenung zu Ofen...« 1501-ben megjelent műben van megörökítve.³⁴⁾ Ennek a szövetségnek visszhangja Niclas Wolgemut »Ein ermanung aller fürsten« c. 1500-ban megjelent költeménye.³⁵⁾ A szerencsétlen Dózsa-lázadásba fulladt 1514. évi kereszteshadjárat az »Ein gross Wunderzaichen« c., öt kiadásban is megjelent nyomtatványban,³⁶⁾ valamint Taurinus (Stieröxl) Stauromachiájában³⁷⁾ van megörökítve, ugyanezt az eseményt tárgyalja Janus Vitalis is »De Vngarorum Cruciata«-jában.³⁸⁾

VI. Hadrián pápa, aki a XVI. században a legerélyesebben lépett fel a török ellen, egy 1522-ben megjelent nyomtatványban³⁹⁾ közölt bullájában hirdeti ki az egyházakra és beneficiumokra kivetett török adót. E nyomtatvány ugyan Rómában jelent meg, de a Németbirodalom területén keltett legnagyobb visszhangot. Konrád würzburgi püspök 1542-ben »Aus-schreiben der gemeinen Anlag« kezdetű nyomtatványban⁴⁰⁾ hirdeti ki a török adót, amire azért van szükség, mert a szultán »Schlosz u. Stat Ofen, welche biszher der Teutschen Nation vormaur gegen ime dem Türcken gewest, eingenommen, dieselben sampt der Stat Pestht, werlich besetzt, u. alles geschütz so er dahyn bracht, da gefunden, u. sunst gewonnen, daselbst zu Ofen in gutter gereytschafft gelassen.« Ebből biztosra vehető, hogy legközelebb visszatér Magyarország elfoglalására, ami ellen a védekezésre mindenkinek kötelessége áldozni. Az 1542-ben Torgauban kiadott szász választófejedelmi rendelet⁴¹⁾ szintén egyik jele annak az általános rémületnek, amely Buda elvesztése miatt a németeket eltöltötte. Az imádkozáson és vezeklésen kívül elrendeli a török harangszót is: »Jnn allen Pfarckkirchen, vmb zwelff vhr zo Mittag, mit einer Glocken, dem Volk zeichen geben lassen.« I. Ferdinánd az 1542-i speyeri birodalmi gyűlésen a török segílyt és adót elsősorban azért kéri, mert a török »den Küniglichen Stül, Schloss vnd Stat Ofen, welcher ain vor Maur gegen Teütscher Nation gewesen Eingenommen, denselben sampt Pescht notturfftigklich besetzt, und alles Gschütz und Munition, so Er mit im daselbe hin gebracht, und von unserm Kriegsvolk erobert, sampt dem so vor in Ofen gewesen, in aller berait-schafft daselbe zu Ofen gelassen.«

Az 1526-i speyeri birodalmi gyűlésen megjelent magyar kiküldött jelenti, hogy a török Péterváradot más várakkal együtt elfoglalta.⁴²⁾ Nincs már más erősség, amely Budáig és a német nemzetig a törököt feltartóztassa. Íme a sorsközösség hangja magyar ember szájába adva! Joannes Faber 1528-ban megjelent művében⁴³⁾ VIII. Henrik előtt vázolja a török előrenyomulást. Faber az angol királytól mint a »Sacro sanctae orthodoxae fidei defensor«-tól várja, hogy megsegíti a kereszténységet. Frangepán kalocsai érseknek a német császárhoz és a választófejedelmekhez a regensburgi birodalmi gyűlésen intézett beszéde⁴⁴⁾ főként Budáról szól és azt fejtegeti, hogy mióta Belgrád és a Szerémség elveszett, nyitva áll az út a török előtt. Antonius Florebellus Buda elfoglalása évében értesíti a német közvéleményt Buda vesztéről⁴⁵⁾, amellyel az egész déli Pannónia török kézbe került. A török elleni háborúra való szövetségzésnek emléke a XVI. század végén Brüssius 1595. évi felhívása,⁴⁶⁾ amelyben inti a fejedelmeket, hogy a hadi-

adók ellenére és az egymás iránti ellenséges indulatra való tekintet nélkül szövetkezzenek a török ellen. De a vallási és politikai téren egyaránt meghasonlott Európa egyelőre még nem ébredt annak tudatára, hogy a török veszély csak a kereszténységben való szolidaritás, a vallási, nemzeti és dinasztikus ellentétek kiküszöbölése által szüntethető meg.

Tipikus német irodalmi jelenség az úgynevezett »Turcken puechlein.«⁴⁷⁾ Ennek a töröktárgyú műnek első lapja az 1522-ben megjelent hasonló című nyomtatvány, amely azonban még nem annyira a törökről, hanem Magyarországról szól. A szerző a törökkel mondatja el, hogy nem tart többé a magyar királytól, akinek budai udvartartása oly szegény, hogy még udvari cselédeit sem tudja fizetni. Hadat nem viselhet, mert a hadsereg eltartására nincs pénze, hadvezére sincs többé olyan, mint Hunyadi János volt. »Das der Türck ein erbfeind aller Christen«, vagyis az ősi ellenség fogalma a mohácsi vész után válik általánossá. Az 1542-ben ily címmel megjelent munka⁴⁸⁾ jórészt Buda közelmúlt példáival igazolja a török hit-szegését. Azon művek sorában, amelyek speciálisan a török kérdést tárgyalták, szerepel Wolfgang Drexlernek 1550-ben megjelent munkája.⁴⁹⁾ Ennél azonban részletesebb és nagyobb hatású Sigismund Herberstein bárónak több kiadásban megjelent kommentárja,⁵⁰⁾ amelynek első kiadása 1551-ből való. Még a XVII. században is sokat idézett munka Herberstein »Moscovitische Chronica«-ja⁵¹⁾ és különösen Lazaro Soranzo »L'Ottomane«-ja,⁵²⁾ amely 1598-ban Ferrarában jelent meg és a török birodalom tényleges állapotairól, valamint a Magyarországon 1597-ig dúló török háborúkról nyújt beszámolót.

Az elsősorban töröktárgyú munkák mellett feltűnnek az általános jellegű geografiák, világkrónikák és Hungaricák is. A XVI. században sokat használt mű Carolus Stephanusnak *Dictionariuma*,⁵³⁾ amely azután prototípusa lesz a Buda, Ofen címszók alatt a város régi neveiről, hideg és meleg forrásairól írt számtalan budai leírásnak. A krónikák sorában az első helyet foglalja el Sebastian Franck von Wörd először 1531-ben megjelent világkrónikája,⁵⁴⁾ amely meghosszabbítva és 1585-ig folytatva több kiadást ért meg. Budáról és annak 1526—1529-i elfoglalásáról külön fejezetben emlékezik meg és előadásába apróbb megfigyeléseket, valamint anekdotákat sző. Sebastian Münster híres *Cosmographiájának*⁵⁵⁾ első kiadása Baselban 1544-ben jelent meg. Magyar vonatkozású anyaga azonban jelentéktelen és a térképek mellett jórészt megelégszik helynév-magyarázatokkal. A magyar történetnek főforrása azonban Bonfini.⁵⁶⁾ A »*Rerum Ungaricarum decades*« első német kiadása »*Des Königreich im Ungarn Chronick*« címmel 1545-ben jelent meg. Vadianus⁵⁷⁾ Budáról mint »*Oppidorum memoratissimum*«-ról emlékezik meg és nyilván Apianus és Bonfini hatása alatt a város római eredetére is kitér. A híressé vált budai fürdőknek leg-részletesebb leírása Georgius Wernherus »*De admirandis Hungariae aquis Hypomnematium*«⁵⁸⁾ c. 1551-ben megjelent és sokszor lenyomtatott munkájában található. Wernher budai leírását a XVI. században Herberstein, Broniovius, Reichesdorf, Possevino és Bongarsius is átvették. Nagyjelentőségű Joannes Sleidanus-nak⁵⁹⁾ »*De statu religionis et reipublicae*« c. először 1555-ben megjelent munkája, amelynek szintén tömérdek kiadása volt. Adatait mind a hazai, mind pedig a német történétírók felhasználták.

Mint a szerző előszavában mondja, munkája megírásában elsősorban a tárgyilagos igazság vezette. Meg kell még említenünk Ranzanust, aki mint a nápolyi király követe három évet töltött Budán Mátyás király udvarában. Műve, az »Epitomae rerum Ungaricarum«⁶⁰⁾ Sambucus adalékával 1558-ban jelent meg.

2. A nyugati kalandorok vándorútja.

Jean Lemaire de Belges már Trója felé irányította a francia kereszteteket. A XVI. század folyamán a török elleni kereszties hadjáratról nem lehet szó, legfeljebb csak olvasásban megnyilvánuló passzív érdeklődésről, mely azonban a század végén tetté válik. E vállalkozáshoz a francia udvari élet megszilárdulása és a IV. Henrik által létrehozott béke volt szükséges. Idegen védőbástya illúziója csak addig kellett a franciáknak, amíg saját klasszikus életideáljuk kidolgozásán fáradoztak. Amíg saját belső fejlődésük a vallásháborúk által veszélyeztetve volt, addig irtóztak a tulajdonképeni háborútól és a határvédelmet idegen védőbástyára bízták. A renaissance utolsó éveiben azután egyszerre előtűnik az igazi, a támadó francia. A francia temperamentum támadó vonása szorososan összefügg kalandos hajlamaival. A századvégi Brantome ügyesen elemzi honfitársai kalandvágyát. Szerinte semmi sem olyan vonzó és nem olyan édes, mint a zsákmány. Nem is az öncélú barangolás vonzza a franciákat kelet felé, hanem a kalandvágy és a zsákmány varázsa. Végcélja mindig hazája marad, a douce France, ahova mindig visszatér. A missziós gondolat a török felé lendül, mert annak az uralkodónak, aki az egész világot meg tudja hódítani, a török nagyon kis ellenség. Az újságlapok kompilátorai a mohamedánokra vonatkozó állítólagos jóslatokat, prognózisokat a francia királyra alkalmazzák. Szerintük maga a török is azt hiszi, hogy a francia király fogja őt leverni. Szalézi szent Ferenc szintén ezt a hitet vallja és meg van győződve, hogy az utolsó csapást a francia király fogja mérni a törökre.

Ez a szellemi légkör küldi Magyarországra a zsákmányra éhes franciát. Jean de la Taille már a század derekán szemére vetette IX. Károlynak, hogy miért nem inkább Magyarországra megy, ahol a török ellen harcolhatna, hiszen ez lenne az igazi szent háború. Két időpontban különösen sok francia hagyta el hazáját. Az egyik az 1556. év. Ebben az évben egyesek Magyarországra mennek, mint például Henri de Guise, sőt maga Brantome is részt akart venni a török háborúban, de már Velencében értesült Szolimán haláláról s így lemondott tervéről. Magyar szempontból azonban a francia utazások második időpontja fontos, mert ezt már nemcsak egyes emberek ötletszerű felkerekedése jellemzi. A polgárháborúk lezajlása után jelszóvá lett Magyarországra menni a török ellen. Ez az idő a század legvége, a XVII. század eleje és a felszabadító hadjárat a törökök ellen. A franciáknak a magyarországi török hadjáratokban és Buda ostromainál való szereplése külön kutatást igényel.⁶¹⁾ Hasonlóképen az olaszok, spanyolok, továbbá az északi népek Magyarországra való özönlésének kérdése sincs még megvilágítva. Hiszen még pontos névjegyzéke sincs összeállítva a Buda ostromainál szereplő idegeneknek és így csak hozzávetőleges feleletet tudunk adni arra a kérdésre, hogy mit kerestek Magyarországon a nyugati nemzetek fényes nevei.

A reformáció racionalisztikus állásfoglalásával jó időre visszavetette a megújult fantáziát, melynek korlátozottságát csak az ellenreformáció töri meg. Ekkor visszanyeri lendületét és a háború kegyetlen képeitől eldurvítva bekalandozza a fél világot. Ennek a szakadatlanul hullámozó képzeletnek két szilárd pontja van: a Kelet és Magyarország. Mind a kettőt magához formálja és elhalmozza a barokk csodálatos ornamentikájával. Különösen Magyarország felé fordul egyre fokozódó intenzitással. Ennek a fantáziának összetevőit alig ismerjük és benne Magyarországnak tükröződő képét a szét-szórt ötletszerű vonásokból alig lehet rekonstruálni.

A XVII. század íróinak nagy részénél óriási a távolság élet és irodalom között. Az írók szinte babonás következetességgel torlaszolják el a belső életükhöz vezető utat és igyekeznek elhalványítani minden nyomot, amely élményi háttérre utal. A költők formalisták, de ennek a formalizmusnak kevés köze van a forma problémájához. Csak a spanyol mintákból kialakult kalandos regények hőseit lendíti az élet közvetlenül az irodalomba. Az irodalmiság csak rájuk aggatott merev ruha, amelyet olykor ledobnak magukról s hirtelen előttünk állnak Murillo és Callot modelljei: zseb-metszők, csalók, koldusok, rozsdásvértetű katonák, akik képzelt kalandjaikról áradoznak. Züllött zsoldosok velasquezi méltóságot erőltetnek magukra és a török harcok fantasztikus képeivel mulattatják hallgatóikat.

Magyarországnak s vele a magyarságnak hol ellenszenvesen eltorzított, hol rokonszenvesen megrajzolt képe a magyar-török harcoktól megihletett népekeknek és ujságoknak hatása alatt marad, amely örökségképpen száll a XV.-ről a XVI. századra, míg végre mozaikszerűsége egyre teljesebbé lesz és a XVII. században színeiben és részleteiben meggazdagodva teljes kialakultságában jelenik meg előttünk. A magyarság az irodalmi köztudatban a rokon húnok örökébe lép s ha nem is akadnak gójtjai, akiknek mondaalkotó képzelete Attilához hasonló hőssé fokozhatta volna hódító királyainak valamelyikét, sorsával mégis egyre nagyobb érdeklődést kelt maga iránt. A keletre irányuló és rendszerint Magyarországot is érintő utazások végnélküli sora egyre szélesebbé teszi azokat a vándorutakat, amelyeken a török harcokból hazatérő zsoldosok, kalandorok, utazók és írók visznek hírt hazájukba az eddig ismeretlen magyar föld csodáiról. Csodálatos dolgok és események egymásrahalmazása: ez Magyarország. A hős, akinek lába alól a valóság talaja kicsúszott, a magyar levegőben jut újra szilárd földre s egy-egy várostrom tüzeiben kell megtisztulnia, hogy erkölcsileg nem mindig kifogástalan multjára a feledés homályát vesse. A Duna és Tisza melléke sokszor szolgál eme ezer szállal bonyolódó események talajává. A XV.-től a XVI. századig a kalandorok pályája rendszeren Magyarországon éri el fordulópontját.⁶²⁾

Hans Schiltberger⁶³⁾ nyitja meg e sort, aki még torzítás nélkül regisztrál mindent és noha megnöveszti a jelentéktelenségeket, leírásain semmi irodalmiság nem vehető észre. Eseményekben gazdagabb Joh. Wild »Newe Reisbeschreibung«-ja,⁶⁴⁾ amely a Duna mentén a tradíció vándorútján visz kelet felé. Irodalmi olvasmányok s lelkiismeretfurdalás nélkül kiírt krónikák bonyolítják rendkívülivé ennek a német landsknechtnek életét, aki 19 éves korában kerül Magyarországra, hogy mint császári zsoldos

szálljon hadba Bocskai ellen. Változatos kalandok után »S. André« alatt táborozik, magyar fogságba esik; Budára, innen pedig az egri rabszolgasárra kerül. Hosszú sorban, gubbasztva és rongyosan állanak az áruba bocsátott keresztény rabok Eger piacán. Wildet Budára viszik, török gazdája jól bánik vele, török írásra és olvasásra kényszeríti és megengedi, hogy lefagyott lábára a budai fürdőben keressen enyhülést. Budán nyugalmas, néhány utcára szorított eseménytelen életének is megvannak a maga hétköznapi szenzációi. Tatárok hurcolnak a vásárra nyomorult foglyokat, török katonák vonulnak Érsekújvár alá s kíváncsi emberek gyűlnek a bevonuló belgrádi basa csodájára. Közömbösen, színek iránt érzéketlen szemmel vonultat el maga előtt minden benyomást, Buda szegényes leírását ékeli bele elbeszélésébe. Már színekben sokkal gazdagabbak Hans Jacob Amman utazási könyve,⁶⁵⁾ valamint a követési útleírások, amelyek közül Taffernernek Walter Leslie gróf konstantinápolyi követjárásáról írt útleírását⁶⁶⁾ és Wenner v. Crailsheim Reysebuch-ját⁶⁷⁾ említjük meg.

A kalandorok útleírásaiból, történeti könyvekből, anekdóta- és novellatárakból kerülnek elő azok a vonások, amelyek lassanként a magyar környezet állandó rekvizitumaivá válnak. Ez a környezet később is alig változik. A fokozódó érdeklődés ugyan kitágítja, történeti és földrajzi komplikációjaival gazdagabbá élénkíti a képet, de az alapformát változatlanul veszi át. Ezt a folyamatot az »Ungarischer Simplicissimus«,⁶⁸⁾ Happelius »Ungarischer Kriegerroman«-ja⁶⁹⁾ és »Taurus Exoticorum«-a⁷⁰⁾ zárja be. Ez utóbbinak párja az angol Ed. Brown útleírásában fedezhető fel.⁷¹⁾

A történeti eseményeket rendszerint csak történeti egymásutánban regisztráló XVI. századdal szemben a XVII. század határozott fejlődést mutat. Írói a magyar tárgyakra ugyan még mindig csak a kuriózumot látják, de helyel-közzel már kísérletet tesznek a bennük rejlő költői elemek értékesítésére és kiaknázására. Az átmenetet az 1622-ben költővé koszorúzott Jacob Vogl, a nürnbergi mesteriskola megkésett képviselője mutatja Ungarische Schlacht-jában, amely a Riade mellett vívott csata történetét dolgozza fel.⁷²⁾

A bécsi udvarnál az osztrák és lehetséges, hogy magyar nemességgel is történt érintkezése Siegmund von Birkenben, a gálans kor ünneplő költőjében érdeklődést keltett Magyarország és a magyar tárgyak iránt. Az osztrák uralkodó családok ünneplő történeti műve (Spiegel der Ehren des... Kaiser- und Königlichen Erzhauses oesterreich... Nürnberg 1668.) át meg át van szöve magyar vonatkozásokkal és Magyarország történetének vázlatát adja Miksa haláláig. Az 1663–64-i török háborúnak képekkel, vázlatokkal és rajzokkal illusztrált leírása, amely »Der vermehrte Donau Strand...« címmel jelent meg, már önállóan és hangjában szárazabb. Kritika nélkül veszi át Zeiller és a Theatrum Europaeum adatait. Mégis ez a mű talál a Nyugat előtt leginkább méltánylásra. Német és olasz nyelven számtalan kiadása jelenik meg és adatai még a Buda visszafoglalása utáni időkben is általánosakká válnak. Birken művénél sokkal jelentékenyebb a »Mausoleum Potentissimorum ac Gloriosissimorum Regni Apostolici Regum et Primorum Militantis Ungariae ducum vindicatis e mortuali

pulvere reliquiis...» 1664-ben megjelent német és magyar nyelvű, majd többi kiadásában csak latin nyelven megjelent műve. A Mausoleum nemcsak magyar tárgyánál fogva, hanem elsősorban azért érdekelt, mert latin eredetijének szerzője a korához képest meglepő műveltségű, írónak is kiváló, szerencsétlen véget ért Nádasdy Ferenc. Az albumszerű divatos Mausoleum rövidesen utat talált a Magyarország iránt érdeklődők könyvei közé. Barokk pátosza mintegy időszzerű kiegészítője az 1664-i magyar-török irodalom nyomán támadt általános izgatottságnak és feszültségnek. A Mausoleumból indulnak vándorútra a magyar fejedelmek és királyok képei. Ügyes kiadók és élelmes kompilátorok, mint Happelius, velük teszik díszesebbé könyveiket és a XVII. század német olvasójának igénytelen képzelete rájuk aggat minden olyan vonást, mely a Magyarországra vonatkozó irodalomból lassanként a köztudatba szivárgott át. Végre a Mausoleum magyar multat felidéző és hazafias lelkesedéstől áthatott lapjai előkészítik a közvéleményt a török ellen indítandó nagy háborúra, melynek elkövetkezését a mű hirdeti s a közvéleményt a nagy leszámolásra készíti elő.⁷³⁾

Mielőtt e nagy háború megindulásával kapcsolatos irodalmi közvéleményre térnénk át, megemlékezünk a török korszakbeli, XVII. századi népénekekről és ujságlapokról is. Az a nagy félelem, amely a XVI. század második felében Nyugateurópát elborítja, a népénekekben és ujságlapokban nyer legszemléletesebb kifejezést. A török kolosszus terjeszkedésének fázisai, a török uralma alá került városok, várak és területek harcai ezekben a nyomtatványokban kapnak legelevenebb színt s azt a meggyőződést keltik Nyugateurópában, hogy a török elnyeléssel fenyegeti a németiség metropolisát, Bécset is. A nép Isten csapásának tartja a török veszedelmet, amelyet a haragvó Isten századok bűneiért küldött szigorú büntetésképp. Az egyszerű nép és a polgárság imádkozik, zsoltárokat és Jeremiás siralmait énekli a veszedelem idejében, míg a vezetők terveket kovácsolnak a török hódítás és pusztítás elhárítására. A legkisebb természeti tűneményt is az Úr intelmének tekinti és felhasználja az alkalmat, hogy a közelben vagy a távolban történt napfogyatkozásokból és elemi csapásokból az Úr haragjának egy újabb figyelmeztető jelét magyarázza. Budával kapcsolatban a város megszállásának kísérleteit is megéneklik ezek a népénekek. Különösen erős visszhangra talál az 1598. évi ostrom, amelyről a »Warhafftige Neue Zeitung« mint Buda visszafoglalásáról emlékezik meg. Az ének azonban Óbuda elfoglalása után keletkezett s így a szerző a visszavonulásról még nem szerzett tudomást.

Anélkül, hogy e korszak népénekeinek és ujságlapjainak részletekben ismertetését nyujtanók, megállapítjuk, hogy valamennyin vallásos hangulat vonul végig. Alig van ének, amely ne szólna a keresztények bűneiről s arról a megállapításról, hogy bűneikért sújtja az Úr a keresztényeket a török veszedelemmel. A nagy veszély elhárításának egyetlen módja a bűnbánat. Alig találunk egy-egy éneket, amely imádkozás helyett fegyverre szólítaná a kereszténységet. Ez az általános jellemvonás azután annyira gyökeret vert, hogy az énekek beosztása és alaphangja szinte megegyezett egymással. Az első szakasz általában a kereszténységhez szól, majd néhány további szakasz az általános romlottságról emlékezik meg.

Azután következik az esemény előadása, végül a bűnbánatra felhívás, vagy ha győzelemről szólt az ének, akkor hálaadás.⁷⁴⁾

A XVII. század második felében már tekintélyes irodalma van annak a kérdésnek, hogy mikép verjék ki a törököt Európából. Ezek az elméleti, politikai és haditaktikai művek, valamint a kor divatos politikai jóslatai mély betekintést engednek a kor szellemébe, teljessé teszik a barokk eszmévilágának képét, egyszersmind magyarázatot adnak a felszabadító hadjáratok megindulásának politikai világára. Míg nálunk Zrinyi Miklós, a költő, horvát bán dorgálja honfitársait, de azért bízik a nemzet erényeiben, és a magyarság erősítésében, a zsoldos hadak eltávolításában és a nemzeti védősereg felállításában látja a török kiűzésének biztosítékát, addig a Nyugat ostromozza a nemzeti ellentéteket és a keresztes hadjárat európai megindításával akarja a törököt nemcsak Magyarországról, hanem egész Európából kivenni. De erre egyrészt megfelelő alkalomra, másrészt szervező erőre volt szükség. Az 1663. évi szentgotthárdi csatában Montecuccoli seregében már 4000 francia is harcol a török ellen. Mégis az 1683. évi török támadás idején a pápaság hatalmas akciója nélkül a Szent Liga nem jöhetett volna létre.

3. *Az Unio Christiana küzdőtere.*

Bécs 1683-ban történt felszabadítása a keresztény Nyugat megmentése volt. Miként végrehajtásában, úgy hatásaiban is nemcsak egy nemzet, hanem az egész keresztény Nyugat összefogásának eredménye. Ezt mutatják a katonai műveletek mellett a hadjárat diplomáciai és pénzügyi kísérelő jelenségei is, amelyeket XI. Ince pápa kezdeményezett és amelyek nélkül a hadjárat nem valósulhatott volna meg. Annak ellenére ugyanis, hogy a török az 1664-ben kötött vasvári béke rendelkezéseivel nem tartotta magát és Thökölyvel együtt a magyar királyság területére támadt, I. Lipót császár és miniszterei mindent megtettek a béke meghosszabbításáért. A császári békekövetek azonban semmit sem értek el, mert Kara Musztafa nagyvezír elérkezettnek látta az időt, hogy Lipót ellen forduljon. A fenyegető hadjárat küszöbén a bécsi miniszterek csak a birodalom nyugati épségének fenntartásán fáradoztak, a török támadásra azonban nem készültek fel. Csak a pápa határozta el magát a védelem megszervezésére.⁷⁵⁾ És ezzel a török elleni védelem és támadás kérdése egy tisztultabb, magasabb rendű légkörbe került, mint amivel a bécsi vagy általában az európai udvarok rendelkeztek. Ez időben jelenti Velence konstantinápolyi követe szenátusának, hogy a török előtt a pápa különös tiszteletben áll. Egyedül őt tartja alkalmasnak arra, hogy a keresztény fejedelmeket egyesítse a félhold ellen. A pápaság az egyetlen hatalom, amely a törököt aggodalommal tölti el. Az 1683. év és a következő esztendő eseményeinek alakulása megmutatta, hogy a török a pápaság erkölcsi és politikai erejét sokkal jobban ismerte, mint a nyugateurópai fejedelmek.

Nagy országokat, világrészeket megmozgató vállalkozásoknál az emberi tökéletlenség és elesettség minden alakjának felmerülése mellett a világmindenséget átható transzcendens és misztikus elem is feltűnik. A katonák egész Európából nemcsak azért tódultak a fővezér, Lotharingiai

Károly herceg zászlaja alá, hogy a török félhold uralmának véget vessenek, hogy Lipót uralmát nagyobbítsák, hanem azért is, hogy Krisztus földi országának határait kiterjesszék. A bécsi állam- és haditanács tagjai, továbbá a hadjáratok vezetői közül nem egy nemcsak arra volt képtelen és méltatlan, hogy fontos szerepet töltsön be, de arra is, hogy a morális közösségnek tagja legyen. A Lipót udvarában uralkodó európaszerte ismert visszás állapotok nem nyújtottak biztosítékot arra, hogy Európa fejedelmiei a bécsi rendszer vezetésére bízzák magukat. De amikor Magyarország felszabadításának ügyét a pápaság vette kezébe, még a nem-katolikus fejedelmek is a nyugati kereszténység háromezrészados problémáját oly kézben látták, amelynek műve népeket összefoglaló, nemzetek felett áll. Ennek értékelése ma is szükséges mindazok részéről, akik a pápaság missziójának gyümölcseit élvezik. Ne térjünk ki ez alkalommal azoknak a történeti adatoknak vázolására sem, amelyek a pápaságnak II. Szilveszter kora óta a mohamedánizmus elleni sorozatos akcióit igazolják. Hiszen ezek ma már szinte a köztudatba mentek át. A főlshabadító hadjáratok korának irodalmi állásfoglalásaiból is arra a meggyőződésre juthatunk, hogy a pápa kezdeményezése, diplomáciájának, misszionáriusainak és pénzáldozatainak nehézséget nem ismerő hatása alatt jöhetett csak létre a »Sacra lega«. A pápa magatartásának éber nyilvántartása, nyilatkozataival, elismerésével, vagy rosszalásával kapcsolatos élénk irodalmi visszhang még azoknak a német sajtótermékeknek elfogultságát is kellő értékre szállítja le, melyeknek céljuk volt, hogy a pápa ellen hangulatot teremtsenek. Buonvisi bécsi nuncius diplomáciai ügyessége, politikai tapintata, viszont meg nem alkuvó szigorúsága, Abraham a Sancta Clara, Ém. Sinelli és különösen Marco d'Aviano életszentségből fakadó misztikus ihlete az uralkodóra, az államügyek, katonai és pénzügyi közigazgatás reformjára is oly elhatározó hatást gyakorolt, amelyet a természetfölötti erőknél a történelemben megnyilatkozó hatásának nevezhetünk. Ők az államéletbe egy egészen új elemet vittek bele, személyes aszkézisüket és a mindennapok változásától különböző lelki nagyságukat.⁷⁶⁾ Az ő működésüknek volt továbbá köszönhető, hogy a katonák jórészt nem mint prédaéhes kalandorok mentek a küzdelembe, hanem keblükön vagy tarsolyukban Antonio Foresti imakönyvével és azzal a felemelő tudattal, hogy Isten országáért harcolnak. A »Conforti celesti inviati alle milizie Christiane della Sacra Lega contro il Turco«⁷⁷⁾ megmagyarázta nekik, hogy a küszöbön álló hadjárat célja nem egyéb, mint Krisztus harca a hitetlenek ellen. Megvilágítja a katolikus egyház álláspontját is, hogy az érette síkra szálló harcosokat eszményi küzdelmeikben lelkesítse. »Auff, auff Ihr Christen!« kiált föl Abraham a Sancta Clara⁷⁸⁾ és megmagyarázza, »Weilen aber auch Gottes Hand die Menschliche Würckung erfordert, und Gottes Seegen ohne Menschen-Deegen nicht will den Feind jagen, also habe mich underfangen ein kurtze Anmahnung in Truck zu geben: dadurch alle Christliche Potentaten zur Einigkeit, alle Sünder zur Bekehrung, all unsere Soldaten zur Tapfferkeit, alle Kleinmuetige zur Hoffnung, alle Christen insgesamt zum Heiligen Gebett anzufrischen.« Másfelől pedig ismételtén olvassuk: szüntesse meg a császár az összes igazságtalanságokat, amelyek az ártatlanoknak kárt okoznak. Szabályozzák meg a hivatalokat és hatóságokat, csökkentsék számukat a

legalacsonyabbra, mert ezek ellopják a zsoldot az érdemesektől és saját céljaikra fordítják. Legyen gondja a császárnak arra is, hogy a hadseregnél csak példás életű papok működjenek, akik nemcsak szentségeket szolgáltatnak ki, hanem azon is fáradoznak, hogy az igazság elfoglalja helyét... — Marco d'Aviano-nak ezek és ezekhez hasonló kívánságai voltak azok a szempontok, amelyeket az egyház a fölszabadító hadjáratok során a vezetőrétegek előtt hangoztatott.⁷⁹⁾

* * *

Bécs fölszabadítása után az év utolsó három hónapjában Párkánynál és Esztergomnál elért győzelmek feljogosítottak arra a reménységre, hogy a hadjáratot tovább folytatják. Mégis a dolog nem ment símán. A felszabadító hadjárat idején is feltűnő a hiányos és ellentmondó intézkedések sorozata, amelyek ellenére is sikerült a győzelmeket kivívni. A következő két évben a császári hadsereg dunai frontján sikerült elfoglalni Visegrádot és az 55.000 főből álló keresztény hadsereg, noha a fővezér nem látta az időt alkalmasnak, Buda ellen vonult. A megszállás július 14-én kezdődött.

Míg az irodalom arról tárgyal, vitatkozik, érveket és ellenérveket hoz fel, hogy miként lehet a törököt kiűzni; Magyarország helyzetéről, valamint a hadjáratok alakulásáról számos mű jelenik meg, amelyek között Erasmus Francisci⁸⁰⁾ leírja Buda kimagasló helyzetét a török birodalomban: megkezdődik Buda első ostroma. Az egész Európa feszült figyelemmel fordul a kereszténység régi védőbástyája felé és kifejti reménységét, hogyha Buda ostroma sikerrel jár, vége lesz a török magyarországi uralmának. Ezen a Budán raboskodik az utolsó keresztény rabok között Claudius Angelus Martelli,⁸¹⁾ aki Magyaróvárnál került fogságba és Budán annak sokszor emlegetett szépségében akart gyönyörködni, de fantáziáját megbénítja a raboskodás és a drágaság. Ugyanekkor Joh. Benjamin Schaffnicht a marburgi egyetemen készült »Dissertatio Philosophica inauguralis«⁸²⁾-ában többek között ezekkel a kérdésekkel foglalkozik: »Queritur si Serenissimus Dux Lotharingiae vi expugnaret Budam an licitum esset militibus infantes & pueros ejus urbis occidere, et an liceret Serenissimo Duci eam civitatem direptioni militum tradere?« és »Quaeritur an si dederent sese in civitate hac liceret eos occidere?« Az ostromot megelőző és az ostrom alatt készült nyomtatványok biztosra veszik a győzelmet és Budát középkori jelzőjének modern változataként »Haupt- und Residentz Stadt«-nak nevezik,⁸³⁾ az ostromra felvonult hadsereg létszámát túlozva adják (például a modenai »Nota distinta« 84.000 embert mutat ki).⁸⁴⁾ Ünneplő költemények is keletkeztek Pest visszafoglalásáról.⁸⁵⁾ Az egész kereszténység türelmetlen várakozását legjobban a pápa magatartása jellemzi, aki a Vatikánban óráról-órára várta az örömhírt hozó kurirt. Ugyanekkor Domenico Bernino »Memorie storiche di cio, che hanno operato li Sommi Pontefici nelle guerre contro i Turchi« 1684-ben megjelent munkájában rendszeresen föl-sorolja a pápáknak a török előrenyomulás megakadályozására végrehajtott intézkedéseit. Így érthető, hogy a kiábrándulás általános, amikor az ostrom sikertelensége köztudomásúvá válik és a reménykedés helyét jogos harag

váltja föl elsősorban annak a férfiúnak szívében, aki Buda sorsára ekkor talán legtöbbet gondolt és fölszabadításáért legtöbbet áldozott: XI. Ince pápában.

Mert bár a fölmentő török sereg Érdnél döntő vereséget szenvedett, az előkészületek hiánya, a vezérek közötti egyenetlenkedés miatt az 55.000 főnyikeresztény sereg a 109 napos ostromot dolgavégezetlenül volt kénytelen abbahagyni, miután soraiból betegség, rossz táplálkozás következtében mintegy 23.000-en pusztultak el. E hadjárat körül keletkezett irodalom ismertetésére később térünk rá. De bizonyos, hogy az általános fölháborodás következménye lett azután, hogy most már Buda következő ostromára széleskörű, gondos intézkedések történtek.

A következő évben a török békeajánlata és a haditanács készületlensége következtében a hadjárat csak júliusban kezdődött. Érsekújvár bevétele után a hadvezérek sürgetésére ismét fölmerült a terv, hogy a hadakat Buda ellen vezénylik. De a nuncius erélyesen közbelépett⁸⁶⁾ és el is érte, hogy az előrehaladott évszakra való tekintettel elálltak a vakmerő újabb kísérlettől, hogy Budát megostromolják. Hogy Buonvisi ítélete mennyire helytálló volt, arra bizonyíték a kortársak véleménye, ami egyszersmind magyarázat arra is, hogy miért tartott oly soká Buda felszabadítása. Boetius⁸⁷⁾ írja le, hogy Buda erődítményei erősebbek voltak, mint azt elképzelték. A vár falai annyira vastagok, hogy még ágyúgolyóval sem törhetők át. Árkai mélyek, cölöpsorai megkettőzöttek és tűzbiztosak. A tömegtámadások idején az ostromlókat az aknák tömegestől röpítették a levegőbe. Ezenkívül a török sereg java védte és tartotta Budát. Nagyszerű ígéretek is fűtötték a védősereget, hogy a török uralom kulcsát ki ne vehessék annak kezéből. Tekintettel voltak még a felszabadító török seregére is, amely a végső esetben áttör az ostromlókon és megmenti őket. A parancsnokokat félelem készítette a bátor védelemre, mert úgy járhattak, mint a Bécs előtti arcvonal feladása miatt megszinegelt vezérbasa. Buda ostroma nehézségeinek tehát kézzelfogható okai is voltak. Ezekhez még hozzávehetjük Marco d'Aviano megjegyzését, aki szerint »a siralmas balsiker oka Buda előtt az, hogy vétkesek vagyunk és nem hiszünk eléggé Istenben.«

Az 1686. évi hadjáratot elsősorban diplomáciailag készítették elő. Miután több esztendőn át a haditerv Buda felé irányult, természetesen ez évben sem lehetett máskép. Noha Buonvisi a stratégiai előrelátás alapján előbb a kisebb erősségek elfoglalását (Székesfehérvár, Szigetvár, Eger, Szeged, Kanizsa) tanácsolta, mert így Budát, ezt a legfontosabb várat, elkülönítik és a védők sehonnan sem kaphatnak segítséget: végül is Károly herceg véleménye győzött és az egész hadsereg, a Lotharingiai herceg fővezérlete ellen tiltakozó Miksa Emánuel bajor seregét is beleértve, Buda ellen vonult. A különféle nehézségek elhárításában főként Marco atyának volt nagy érdeme, aki Lipótnál is hathatósan lépett közbe az egységes vezetés érdekében.⁸⁸⁾

Az ostrom június végétől szeptember 2-ig tartott. A körülmekintő vezetésnek következményeként a fárasztó küzdelmek eredménye ezúttal nem maradt el és Buda lángokban, füstben pusztult el, hogy új falai között helyet adjon egy új éranak és egy új kultúrának.⁸⁹⁾

A Buda visszafoglalását méltató, több ezerre menő énekek, ujságok, könyvek egyenként való említése megvalósíthatatlan feladat volna. A továbbiakban inkább csak csoportosítjuk és jellemezzük ezt az irodalmat és azoknak az egykorú munkáknak ismertetését kíséreljük meg, amelyek irodalmunkban eddig kevésbé voltak ismertek.

A Buda visszafoglalását ünneplő olasz költemények számát 2.000-re teszik.⁹⁰⁾ A visszafoglalás jelentőségének dicsőítésében kétségtelenül az olasz irodalom áll első helyen, aminek magyarázatát a pápai szentszék fontos szerepében és nem utolsó sorban Lipót udvarának olaszos műveltségében találhatjuk meg. Ezeknek az olasz költeményeknek egy részét a közelmúltban Molnár Erzsébet ismertette.⁹¹⁾ Ennek alapján látjuk, hogy a XVII. századi olasz irodalmi életben is a forma kultusza jellemző. A 70-es és 80-as évek az olasz költészet legkritikusabb korszaka. A dagályosság, mesterkéeltség, csak szavakban élő heroizmus ezekben az években érte el tetőfokát. A magyarországi felszabadító háború időszaka az olasz költészetnek éppen ebbe a korszakába esik. Buda felszabadításának hírére a költők és akadémiák csak úgy ontják a verseket. Ezek a költemények azonban nem ismerik fel Buda felszabadításának óriási jelentőségét és mély etikai tartalmát. Számukra csak a külső esemény fontos, valamint az, hogy a költeményeket kinek ajánlják. Így lesz a Buda visszafoglalására írt költemények nagyrésze csekély értékű, hízalgő költeménnyé. A pápa a visszafoglalás napján annak bekövetkeztét előre érezve 27 kardinálist nevezett ki. E két esemény összekapcsolása adja meg az alaptémát. A költemények majdnem végig dicsőítő célzatúak és legföljebb néhány sorban történik utalás Buda visszafoglalására. Az akadémikus költők erkölcsi kötelességüknek tartották Buda visszafoglalását megénekelni. Az akadémikus szonettek elsősorban XI. Ince pápát dicsőítik, elismerve halhatatlan érdemeit. Vég nélkül következnek azután a kinevezett kardinálisokhoz intézett szonettek, amelyeknél sokszor kínos az erőlködés, hogy a két eseményt összhangba hozzák. Igen sok szonettet írtak a Buda ostroma közben hősi halált halt Michele d'Asti és Gio. Domenico Spinola márkai emlékére. E szonettekben a magyarokról sok esetben szó sem esik. Legfeljebb véletlenül említik meg a magyarokat is a többi résztvevő harcos között. Buda »invitta«, »inespugnabile«, »superba« jelzőket kap, azonban nemzeti jellege teljesen háttérbe szorul. Inkább az a jelleg domborodik ki, hogy Buda visszafoglalása a török uralom végét jelenti.

Külön csoportot képviselnek a tréfáshangú »piacevoli« szonettek. Ezeknek szerzői nem látják meg az események nagyszerűségét még keresztény szempontból sem. Céljuk, hogy Buda visszafoglalásán érzett örömüket a török, a nagyvezír és a szultán kigúnyolásával fejezzék ki. Rendszerint dialektusban készülnek és hangjuk nem egyszer durva.

Már meglepően kevés óda örökíti meg Buda visszafoglalását, bár ez a nagyjelentőségű esemény óda számára kiválóan alkalmas anyagul szolgálhatott volna. Általában azzal kezdődnek, hogy a költő megszólítja Muzsáját, majd végigtekint Ázsián és Európán és végre szeme megpihen Magyarországon, a nagy harcok színhelyén. Legtöbbször ezek is a pápa, a császár és a hadvezérek dicsőítését szolgálják, az ostrom lefolyásáról keveset tudnak és arra nem is igen terjed ki gyögyelmük.

A visszafoglalásra vonatkozó költői anyag egy része elbeszélő jellegű. Az elbeszélő költők történeti hűséggel és szárazon írják le az eseményeket és többé-kevésbbé pontos adatokat szolgáltatnak a keresztény-török erők viszonyaira vonatkozólag; végigkísérhetjük bennük a felszabadító sereg előrenyomulásának egyes mozzanatait.

Ballagi Aladár kéziratos bibliográfiai gyűjteményében a visszafoglalásra vonatkozó olasz lírára is több, az eddigi ismertetések keretében elő nem forduló költeménnyel találkoztunk. Ilyen Antonio Magliorini »Buda espugnata« c. tízlapos elbeszélő költeménye.⁹²⁾ Ilyen továbbá Gaetano Molari Lipóthoz intézett, a 97. zsoltár parafrázisaként megjelent költeménye,⁹³⁾ amely Lipót »Imperator d'Occidente«-nek nevezi. Michele Benuenga »Interpretatione«-ja,⁹⁴⁾ ez a tizenkétlapos óda, amely 15 tizenegysoros versszakot tartalmaz, »Delle stelle in oroscopo del Serenissimo Principe Carlo Quinto« készült. Filippo Capistrelli három szonettet és egy madrigált intéz XI. Ince pápához, Lipót császárhoz és Lotharingiai Károlyhoz »Per l'Espugnazione memorabile della citta di Buda la reale del Ungaria« címmel.⁹⁵⁾ Ferrarában jelent meg Pietro Chierigato ódája: »Buda espugnata«. 39 versszakban énekli meg a »Metamorfozi« Parmában, Modénában és Bolognában megjelent költemény Buda visszafoglalásának történetét. Utolsó versszaka a szeptember 2-i győzelemről szólva így hangzik: »Di settembre il secondo, L'anno mille seicento ottanta sei, Il Cattolico Mondo, Miro cader con Buda, e Turchi, e Hebrei: E il Papa del gioir per Buda doma, Vintisette gran Lunni accese in Roma.« Ibrahim basának IV. Mohamed szultánhoz intézett lirizált leveleit olvassuk Buda elvesztéről a »Lettera che scribe il Gran visir al Gran Turco« c. római és bolognai kiadású kétlapos nyomtatványban. (1686.) IV. Mohamed siralmait szólnak meg az »Oratione« c. költeményben,⁹⁶⁾ amelyben panaszkodik a szultán, hogy »Buda, e Naisel ha posto anch' in catena«. A visszafoglalásra írt olasz költemények összegyűjtése a kutatót még sok feladat elé állítja.

Meg kell még említenünk, hogy Buda bevételét két olasz eposz örökíti meg. Antonio Costantino és Federico Nomi a két eposz szerzője. Mindketten a Tasso-epigonok közé tartoznak; az eposzok csak annyiban eredetiek, hogy egykorú eseményt örökítenek meg, Tasso hatása alatt azonban a Buda visszafoglalásáért vívott harcot kereszteshadjáratnak tüntetik fel.

Antonio Costantino eposza: Buda conquistata o sia l'ottomana superbia abbatutta.⁹⁷⁾ A szerző eredeti terve az volt, hogy nemcsak Buda visszafoglalását, hanem a török hadjáratok további történetét is eposzba foglalja. A pozsareváci béke következtében azonban e tervétől elállt. Costantino hí krónikása akar lenni a történeti eseményeknek. Fájjalja, hogy Buda ostrománál résztvett valamennyi hősnek nem tud szerepet juttatni, de azért függelékben valamennyi hőst felsorolja. Bár a költő bizonyára olvasta az olasz történeti munkákat, amelyek német forrásból merítve anyagukat, minden érdemet megtagadnak a magyaroktól, eposzában mégis némi szerepet juttat a magyar vitézeknek és a függelékben is megemlékezik róluk. Az eposz 12 énekből áll. Nem ragaszkodik csupán a történeti eseményekhez, a harcok leírását francia forrásból vett szerelmi epizódok is tarkítják.

Federigo Nomi eposza : *Buda liberata*,⁹⁸⁾ költői tehetség szempontjából felülmúlja Costantinoét. Az eposzhoz írt előszavában Nomi leírja költeménye létrejöttének belső történetét: lelke szellemi munka után vágyódott és a »filozófia különféle nemei« közül éppen a poézisra esvén választása, eszébe jutott, hogy heroikus költemény megírására fog vállalkozni. Amidőn sorra vette az elmúlt századok legfényesebb eseményeit, megakadt szeme korának egy kimagasló eseményén, »a pannoniai háborún«, amelyben különösen Bécs felszabadítása és Buda visszafoglalása kötötte le figyelmét. Eleinte megakasztotta ugyan az ars poetica szabálya, amely az egykorú események megénekklését nem engedi meg, de aggodalma csakhamar eloszlott. Újabb nehézségei is támadtak. Mivel az eseményekről és a szereplőkről nem voltak megbízható adatai, kénytelen volt anyagát szóbeli közlésből meríteni, amelyet néhány történeti munkából egészített ki. Történeti forrásait azonban nem lehet megállapítani. Mint ő maga mondja, sok költött dolgot elegyített a történeti események közé. Az eposz 24 énekből áll. Szűz Mária segítségét kéri, hogy méltóképpen énekelhesse meg Buda felszabadítását. A műben nem jut jelentős szerep a magyaroknak. Tevékeny részt csupán Thökölynek biztosít, azonban őt sötétebb színekkel festi, mint bármely más olasz történeti munka. Nomi előszavában mentegetőzik is emiatt, de szüksége volt Thököly ilyen beállítására, mert az eposzban Thököly megszemélyesítője a ravasz Fondorlatnak. Általában minden szereplő egy-egy elvont idea megtestesítője. A történeti személyeken kívül az égi hatalmaknak is szerepet juttat, amelyek azonban az események menetét nem tudják megváltoztatni. Az eposz főcselekménye a császári hadsereg Buda elleni fölvonulása és a vár ostroma. Ezzel szemben a törökség védekezése, továbbá a törökkel és a sátánnal szövetkező Thököly és kurucainak az ostromlók elleni műveletei alkotják az eposz második cselekményét. A középpontban Lipót áll, a főhős pedig a lotharingiai herceg mint Bouilloni Gottfried egy ivadéka. Lipót császár a mindent intéző bölcs belátás, Károly herceg a végrehajtó erő, a bajor Miksa Emánuel szintén a tevékeny erő megszemélyesítője, csak hogy míg amaz a bölcs Agamemnonhoz, ez utóbbi inkább a szenvedélyes Achilleshez hasonlít. Hogy mennyire önkényes és értelem nélkül való ez az allegorizálás, a költemény bizonyítja legjobban. Thököly jelleméhez ugyanis minden más közelebb állott, mint a ravaszság. Nomi azonban oly lelkiismeretesen követte Tassot, hogy az allegóriában sem térhetett el tőle.

A Buda visszafoglalásával kapcsolatos olasz irodalom termékei között szólnom kell még az antiszemita jellegű munkákról, amelyek nagyon el voltak terjedve. E művek a közvéleményt fejezték ki, amidőn leírták, hogy a budai zsidók pénzzel és fegyverrel egyaránt támogatták az ostromlott törököt. Hittek a török-zsidó szövetségben és a keresztény ellenes törökkel úgyszólván azonosították a szintén nem kedvelt zsidóságot. A hitetlen fogalmába a zsidót is sokszor belevonták. A budai események az olasz nép hangulatát is antiszemita tüntetésekre izgatták. A »Novisi di Roma« 1686 szeptember 14-én a következőket írja: »A zsidókat mindjárt őrséggel látták el és nem hagyhatták el a gettót, azonban még sem kerülhették el, hogy kövekkel, tűzzel megdobálják őket s nagy leleményességgel kieszelt csúfságot kelljen szenvedniök.«

A budai zsidókra vonatkozó olasz nyomtatványok közül a legérdekesebb a modenai Gio. Marco Martini cantateja, amelynek szövegét Spinelli, a kiadó a kikeresztelkedett Dario Sangiovanninak tulajdonítja. A Martini-féle cantate címe: »Buda incorragita, dà gli Hebrei.« Olasz-zsidó zsargonban készült s nem egyéb egy harci dalnál, mely a zsidóságot fegyverbe szólítja »az átkozott Goi« ellen. A költemény tele van gúnyos célzásokkal a zsidók ellen. A szonettek között is találunk zsidó ellenes, gúnyos tartalmúakat. Ezek lehettek hatással Nomi eposzára is, amelyben a budai várba berohanó keresztény sereget egyesült török és zsidó csapatok fogadják.⁹⁹⁾

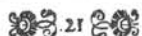
A visszafoglalás korának lírájában, epikájában és történetírásában egyaránt élénk visszhangot keltett a budai zsidók magatartása. Károlyi Árpád »Buda és Pest visszavívása 1686-ban« c. munkájában elmondja, hogy a budavári zsidók, akik a budai lakosságnak a törökség után főelemét alkották, mily elszántsággal védték a várat. Ezért Buda visszafoglalása után igen sok közülük életével lakolt, nagy részük pedig foglyul esett és csak váltság ellenében nyerte vissza szabadságát. Míg a nyugateurópai irodalom a budai zsidóknak az ostrom idején való szereplését megbélyegzi, az egykorú jiddis irodalom a budai hitsorsosok szolgálatába szegődik és különösen a német és holland zsidóság körében propagandát indít a budai foglyok kiváltása érdekében. E téren úgy látszik a prágai Szender (Alexander) Tausz zsidó ifjú működött a legnagyobb ügybuzgalommal. A boroszlói városi könyvtár őriz egy egy lapos, két oldalra nyomtatott héberbetűs zsargon-német és héber nyelvű röpiratot,¹⁰⁰⁾ amelyben Szender a hitközségek és kiváló zsidó férfiak ajánlóleveleit közli a budai zsidók váltságdíja érdekében és 70 zsidó kiszabadulásának történetét is elmondja. Az oxfordi Bodleiana gyűjteményben levő »Ajjn sin njja ljd vun Auon (Ofen)« c. héberbetűs jiddis szövegű prágai nyomtatvány¹⁰¹⁾ szerzője: Áron, József fia, dicsőíti Szendert, mint aki a budai zsidó foglyok kiváltása ügyében sokat fáradozott. Az 55 verszkből álló egyenletes 3—4—5 soros költemény héber refrénje: »Örökkévaló, légy a mi segítségünk!« Ismerünk ezeken kívül egy 1689-ből származó sulzbachi nyomtatványt,¹⁰²⁾ amely Kohen Efraimnak, az 1666—1678. közötti években budai rabbinak vallási döntvényeit tartalmazza. A bevezetésben a mű kiadója, a szerző fia elmondja apja életét és említi Buda 1684. évi ostromát is. Czevi ben Jakob 1712-ben, Amszterdamban megjelent döntvényeinek¹⁰³⁾ előszavában pedig az 1686. évi ostromról szól és a 61. döntvényben a budai zsidók viszonyait ismerteti.

Egészen ismeretlen a spanyol és portugál lírának Buda visszafoglalásával kapcsolatos visszhangja. Apponyi Sándor gr. könyvtárának katalógusában és Ballagi Aladár gyűjteményében e téren is több művel találkozunk, amelyeknek külső összefoglalását csak megkíséreljük. A »Curioso Romance, que trata de lo sucedido en la Plaza de Buda« impresszum nélküli költemény 88 négy soros versszakban üdvözli Buda visszafoglalását. Ilyen a »Nuevo Romance del Sitio y Toma de Buda« c. Barcelonában megjelent költemény,¹⁰⁴⁾ hasonlóan a 27 versszakot tartalmazó »Relazion de la solemnidad con que celebriamo el Triumpho de la Tome de Buda.«¹⁰⁵⁾ Ilyen a »Curioso Romance que trata de lo sucedido en la plaza de Buda« c. Valenciában megjelent költemény is. A »Cesareo Carro«¹⁰⁶⁾ Amszterdamban megjelent elbeszélő költemény az Amszterdamba érkezett hadijelentések alapján készült és

Magyarország történetét 8-as rímekben, 35 versszakban énekli meg. A mű szerzői Antonio Pizarro de Oliveros és Don Miguel de Barrios, a híres portugál zsidó, spanyol katonatiszt, híres költő és drámaíró.

* * *

A németiség körében érthető nagy visszhangot keltett Buda visszafoglalása. Az eseményről szóló népénekek egy részét Leffler Béla már ismertette.¹⁰⁷⁾ De igen nagy azoknak a népénekeknek és műköltészeti termékeknek a száma is, amelyek irodalmunkban mindeddig nyom nélkül

Sing, Arth über das nachfolgende Grewden-
Gefang.

Er von Lothringen der unerschrocken Held / ziehet vor Ofen groß
ma tigist zu Feld. Hatte die Bestung frisch angegriffen / vnd auff die
Mauren mit Stücken gefpiffen / vnd auff die Mauren mit Stücken gefpiffen.

G 3

Die

4. Matthaeus Gaisser Ehren-Gedicht uber die Helden-Geschicht (1687) c. költői művéből.

maradtak. Ezeknek felkutatása, összegyűjtése és ismertetése természetesen új kutatást igényel. A népénekek nagyrésze az olasz költeményeknél már ismertetett formalizmus hatása alatt van. Történeti tényt alig mondanak el; inkább hálaladó örömdalok, amelyek a fölszabadító hadjáratban résztvett történelmi személyiségek dicsőségét vannak hivatva megörökíteni. Sokszor szójátékokkal, költői kérdésekkel tarkítva mondják el Buda

ostromát, amire jó alkalomként kínálkozik az Ofen névnek a városra és a kályhára vonatkozó jelentése. (Ily megre még sohasem fűtötték be Ofen-t.) A császári hadsereget az oroszán szimbolizálja, amely véresre sebezte a vérszopó kutyát, a törököt. Az oroszán nem kérte magát, nekirontott, elvette koszorúját és Budavár sírhatott tréfája felett, hogy egy oroszánal akart mérközni. A magyar vitézségről kevés szó esik ezekben az énekekben.

A felszabadításban résztvevő hősök dicsőítését foglalja össze Samuel Faber és Joh. Alex. Boener »Die Renn-bahn der Ehren« című költeményes kötete.¹⁰⁸) A Lipót császár, az 1687-ben megkoronázott József király, Sobieski János lengyel király és Miksa Emánuel bajor választó dicsőségét magasztaló költemények a felszabadító hadjárat történetét tartalmazzák alexandrinusokban és a megénekelt hősöket 29 rézmetszeti képben is bemutatják. A »Christliche Triumphsfreude«¹⁰⁹) Isten dicsőségével kezdi a felszabadító hadjárat 32 versszakban megénekelt történetét. A »Pannonia Liberata«¹¹⁰) című kétlevelés nyomtatvány Lipót igazságos küzdelmeiről beszél, amelyeknek Mohamed elbizakodottsága áldozatul esik, majd felsorolja a hadjárat két utolsó évében elfoglalt várakat. Lotharingiai Károly dicsőítését foglalja magában Buda visszafoglalása alkalmából az 1687-ben megjelent 24 lapos »Ehren-Gedicht«.¹¹¹) Viszont Miksa Emánuel érdemeit magasztalja 28 versszakban a »Sig-prangender Freuden-schall«.¹¹²) A bajor dialektusban írt költemények érdekes példája a »Jäckel und Nickels vertrauliches Bauren-Gespräch«¹¹³) c. egylevelés nyomtatvány, amelyben a Jäckel nevű paraszt vásárból hazatérve tudatja szomszédjával, hogy »dä Luthringa« s a bajor és brandenburgi választó »d' Stadt Ofä ei~gnommä.« Nagy kárörömmel gúnyolja a szultánt, a budai zsidókat és Thökölyt, akiknek ezentúl szorul a kapcája. Erre azután nagyot isznak: »G'sund Denä, die Ofä habn helfa ei~nemmä.« A gúnyos, becsmérő hangú költeményeknek tipikus példája a »Suldan Such verlorn«,¹¹⁴) amely, mint a cím is mondja, költői gondolatokban foglalja össze, hogy a sztambuli kutya, vagyis a török szultán miként felejtett el minden tudományt. Birodalma hamarosan elpusztul, mert a császári sas és oroszán romlására tör. A költemény címlapját Székesfehérvár és Belgrád látképe díszíti, amely után 24 nyolcsoros versszak következik. A tizedik szól Buda visszavételéről. Mint a költemény címe, szövege is csupa vaskos szítek és gorombaság a török kutya ellen. Ilyen gúnyos tartalmú a »Der Eylende Currier«,¹¹⁵) amely 14 versszakban két sírfeliratot közöl a budai török sírjára. Az egyiknek címe »Epitaphium Guardiae Turcicae Budensis«, a másik pedig »Teutsches Epitaphium, oder Grabschrift der Türkischen Guarnison zu Ofen«, amelyben olvashatjuk, hogy »Hier liegen ohne den Turbant, Die Ofner Türckn und Commendant: Weil keiner accordiren wolt, So hat Sie all' der Teufel gholt.«

Külön csoportot alkotnak a különféle latinnyelvű epigrammák, anagrammák, kronosztikonok és epinikionok. A klasszikus példák, a kornak a mitológia alakjai iránt való nagy fogékonysága, a zengő hexameterekben megnyilvánuló formakultusz tág teret nyitott a latin költészet formanyelvének és a mitológia gondolataiban megnyilvánuló gazdag költői képanyag területének kiaknázására. A latin poémák fölhasználnak minden költői kifejezésre alkalmas történeti és mitológiai eseményt. Az »Epinicia

Cronographica¹¹⁶⁾ kilenc kronosztikont közöl, amelyekben a török holttesteknek a Dunába való süllyesztése is a kronosztikon két sorának tárgyát alkotja. Ötven kronosztikont találunk Buda visszavívásáról a »Clarissimi cuiusdam viri lusus geniales« című nyomtatványban.¹¹⁷⁾ Természetes, hogy e sorok legnagyobb része Lipót császár és a hadsereg magasztalására szolgál és a különféle egyetemi és iskolai költsézet is versenyre kel, hogy verselő készségét e nagy esemény alkalmával bemutassa. A prágai,¹¹⁸⁾ a lignici¹¹⁹⁾ és jenai¹²⁰⁾ iskolák tanárai és növendékei kelnek versenyre, hogy örömlükét a nagy esemény felett, de egyszersmind verselő készségüket is bemutassák. Előfordul, hogy a költemények címe önmagában is kronosztikon és az egész mű versei anagrammák és kronosztikonok változatai. Ilyen a Franciscus Trips¹²¹⁾ által 1688-ban közölt 111 lapos nyomtatvány, amely összefoglalja a Bécs fölmentésétől Buda visszavételéig történt eseményeket és magasztalja a vezető egyéniségeket, főként XI. Ince pápát. Nem ritka e költemények között az illusztrált, a kor nagyjainak képével díszített mű, amelyekben a művészeti megjelenítésnek a korban szokásos minden formájával találkozunk. Ilyenek a mitológiai szimbolumok ábrázolásai, a bibliai jelenetekkel tarkított hősi képsorozatok, az éremmetszetek, amelyeknek alakításában e kor volt a leggazdagabb. Természetesen az olasz költemények mintájára itt is feltűnik össze nem tartozó események egymásmellettsége. Viszont a leleményességnek igen nagy lehetőségei nyíltak a közeli és távoli képek paralelizmusának felhasználásában. A kardinálisok kinevezése természetesen a latinnyelvű poémákban sem hiányzik az eseménynek Buda visszafoglalásával egyidejű megénekelésében, hiszen a »Prudentia et fortitudo virtutes cardinales.«¹²²⁾

Meg kell még említenünk a Buda visszafoglalásával kapcsolatos olasz, spanyol, német és holland nyelven írt zenei és színpadi műveket, amelyeknek összegyűjtése és ismertetése még az előttünk álló feladatok közé tartozik. Nicolo Minato 1686-ban Lipótnak és feleségének, Eleonórának ajánlotta »Il nodo gordiano«¹²³⁾ című festa teatraleját, amelyet Antonio Draghi zenésített meg. Ugyancsak ez évben jelent meg Francisco Antonio Bances y Candamo »La commedia de la restauracion de Buda« című színdarabja.¹²⁴⁾ A színdarab »Loa« címmel fantasztikus előjátékkal kezdődik, amelyben a szereplők: az évszakok, az arany-, vas- és ezüstkor, a különféle birodalmak, Cyrus, Nagy Sándor, Alarich, Julius Caesar, a török stb. A második rész maga az ünneplő darab három változásban. A sok szereplő közül megemlíti Rákóczinét, aki a darabban mint »Madama Rágozi alla Ungaro« jelenik meg Munkács védelmében és úgy van bemutatva, mint Thököly jegyese, vagyis Zrinyi Ilona. A »Das bezwungene Ofen«¹²⁵⁾ című zenés színmű Lipcsében jelent meg. A három felvonás tulajdonképpen élőképek sorozata, amelyben szereplők: a Duna, Buda vára, a császári, a bajor, a szász és brandenburgi vezérek és tisztek, a budai vezérbasa, a török alvezér, három török asszony, két zsidó, végül a megszabadított keresztény rabok és az elfogott török katonák kara. Megemlíti Jan Palensteyn »Buda Anders Offen« 4 felvonásos szomorújátékát.¹²⁶⁾ A versekben írt hollandnyelvű »Treuelspel« személyei a lotharingiai herceg, a bajor választó, Schöning tábornok stb. . . . Színhelye Buda és környéke. A darab szeptember 2-án kezdődik és 3-án ér véget. 1687-ben a modenai herceg

tiszteletére adnak elő egy operát, mely a budai győzelmet dicsőíti. A három felvonásos opera szerzője Francesco Maria Santinelli, címe pedig: *Il trionfo di Buda conquistata dall' Armi austriache Opera Musicale*.¹²⁷⁾

Érdekes az a szerep, amely a francia szépirodalomban Thökölynek jutott. Míg nálunk Thököly legendás személye a szépirodalomban háttérbe szorult, különösen II. Rákóczi Ferenc mellett, addig Thököly a francia szépliteratúrának sokáig kedvelt alakja. Ennek oka jórészt abban keresendő, hogy Thököly harcai nagyjelentőségűek voltak Franciaországra nézve és ezért XIV. Lajosudvara és Thököly között az érintkezés benső volt. A Thökölyvel érintkező francia ügynökök, továbbá a Boham vezérlete alatt vele harcoló franciák részletes tudósítást küldtek harcairól a francia udvarnak. Az egykorú könyvek és lapok bőven foglalkoztak vele, mert olyan valakinek tartották, akinek szavára az egész török hadsereg megmozdul. Mindez azonban eléggé nem indokolná, hogy miért foglalkoztatta Thököly oly nagy mértékben a francia nép fantáziáját. Az erős Thököly-szimpátiának oka elsősorban a kurucvezér karakterében keresendő, s miként a Rákóczi-kultusz a magyar nép jellemére vet világot, éppúgy karakterizálja a francia népet a Thököly személyéhez való ragaszkodás. Thököly igen viharosan éli végig életét, amelyben a nagy sikerek a nagy bukásokkal váltakoznak. Jelleme természetszerűleg sok oldalról és néha nehezen idealizálható oldalról is mutatkozik, de drámai megnyilvánulásával mindig alkalmas az érdeklődés felkeltésére. A francia nép pedig kiváltképp kedvelője a karakter drámai megnyilvánulásának. Ezenkívül Thököly mozgalmas élete önmagában is az érdeklődést felkeltő motívumok egész sorát rejtí magában.¹²⁸⁾

A XVII. század végén a francia regényírás bizonyos változásokon megy keresztül. Bár még szívesen olvassák d'Urfé hosszúranyúló pásztor-regényét, a század második felében a régi terjengős regényekkel szemben nagyobb kelendőségnek örvendenek a rövidebb, levélformájú regények s különösen az egykorúakkal foglalkozó történeti novellák. Megjelennek a török tárgyú novellisztikus munkák is, így az »*Anecdotes de la Cour Ottomane*«, vagy a »*Memoires de Serail*«, amelyek éppúgy az udvari pletykák alapján készültek, mint az egyéb mór és perzsa tárgyú novellák. Mindezek bizonyos történelmi hűség látszatának védelme alatt meglehetősen egyformán költött gáláns kalandoknak sorozatát adták. A kortársakat szerepeltető történeti novellák nagy divatja mellett természetes volt, hogy Thökölyről, akit a francia körökben nagyon jól ismertek, regények jelenjenek meg.

A kor regényírói úgy állították be Thökölyt a tőle meglehetősen távolálló gáláns barokk világba, mint akinek szerelme Zrinyi Ilona iránt ideális alapokon nyugodott, amelyben Thökölyre nézve a házassággal együttjáró Rákóczi-birtokok nem játszottak jelentős szerepet. 1679 körül például oly hírek találtak hitelre, hogy Thököly csupán azért akart békét kötni a császárral, hogy elnyerhesse Zrinyi Ilona kezét, amiért még katolizálni is kész lett volna. Ezért azután nem lehet csodálni, hogy minden tettének fő indoka szerelme lesz Zrinyi Ilona iránt. Érdekesen kapcsolódik a szerelmi történet Thökölynek Buda várába való bevonulásával, ahol szerelmével egybekel. Jórészt Thökölynek szerepeltetése, amihez az egykorú francia politikának annyi érdekszála fűződött, adott alkalmat a budai

basákról, azoknak Thökölyvel együtt folytatott harcairól készült regények megírására is.¹²⁸⁾

Az első Thököly-novella az »Histoire du temps au Journal Galant« novellagyűjteménye 1. kötetében jelent meg »Histoire de Madame de Serin et du Comte Tekeli« címmel. Mint címe is mutatja, tárgya Zrinyi Ilona és Thököly szerelmének története. A novella számos viszontagságon át Thökölynek budai koronázásával ér véget, ahonnan a hős a ceremóniák után bejelenti szerelmének, hogy csupán azért szerezte meg a koronát, hogy lábai elé tehesse. A budai koronázásról, illetőleg inkább Thökölynek drágaköves török főveggel való fölékesítéséről a »La Gazette de France«¹²⁹⁾ 1682 június 8-i számában is történik megemlékezés. Nem szólva Thököly meghamisított alakjáról a regényben, bizonyos, hogy a szövevényes mese tele van oly motívumokkal, amelyeket később e regényekből kölcsönözöttek a romantikus drámákban látunk viszont. A másik Thököly-regény, amelynek szerzője Préchac, az orleansi herceg udvarában élő nemes, a történelmi hűséghez már sokkal inkább ragaszkodik. Préchac több magyar-török tárgyú regényt és novellát adott ki és e kor olvasottabb írói közé tartozott. Thököly-regénye, a »Le comte Tekely«¹³⁰⁾ tulajdonképpen a kuruc hős élete regényes formában: török kapcsolatai, szerelmi viszonya Soudelievel (Zrinyi Ilona) Munkács várába vonulásáig. A szerelemnek és a barátságnak történetét dolgozta fel Préchac másik magyarországi tárgyú Thököly-regényében, a »Le Seraskier Bacha«-ban, amelynek alcíme: »Contenant ce qui s'est passé au siège de Bude«.¹³¹⁾ A regényben Thököly Bécs ostroma után jelenik meg a szultán udvarában, hogy az ellene szőtt vádakat tisztázza. Buda 1684. évi ostroma történeti hűséggel szerepel a regényben, hőse pedig Zouglan, akit mint Seraskir basát ismernek Magyarországon. Az ő töméredek ármány közötti élete is boldog révbe jut, amikor szerelmesét, Zaratimát feleségül veheti. Másik budai tárgyú s a török életből vett történeti regénye Ibrahim budai basáról szól.¹³²⁾ Ugyancsak Préchactól származik a Kara Musztafáról¹³³⁾ szóló regény, mely a szerály ármányai között tünteti föl a nagyvezírt. Bécs elleni támadása idején jobbkeze a budai basa, akit azután megzsínóroztat. Hasonlóan Préchac műve a »Le Prince Esclave«¹³⁴⁾ amely a Buda visszavétele utáni török harcok keretében mozgó történeti regény.

* * *

A XVII. század elejétől a Német-, Francia- és Angolországban kiadott ujságszerű folyóiratok megjelenése nagyban hozzájárult a közvélemény érdeklődésének táplálásához. A Latomus által kiadott német »Relationes historicae«, a Strassburger és Frankfurter Zeitung évfolyamai, a francia nyelvű »Gazette«-ek és »Mercure«-ök, az angol »The Present State of Europe« kötetei magyar szempontból még alapos tanulmány tárgyává teendők. Ezek jórészt Bécsből eredő tudósításokban számoltak be Magyar- és Erdélyország eseményeiről, hiszen a török elleni küzdelem minden népet érdeklő probléma volt.¹³⁵⁾

Az első francia folyóirat, a »Mercure Français« elsősorban a közönség általános érdeklődésével számol. Később a politikai érdek itt is előtérbe kerül és a hírek közlését a politikai érdekek szabályozzák. A század második harmadától kezdve az egész európai francia nyelvterületre kiterjedő

nyilvánosságot biztosított a francia politikának az első rendszeres politikai napilap megjelenése. A »Gazette« a magyarországi eseményeket a hivatalos külpolitika fölfogása szerint ismertette és bőven számolt be a magyar-török-császári kapcsolatok szövevényes változatairól.

A Mercure 1686-i kötetének ismertetése van módunkban. 1686 október 9-én érkezik meg a Mercure-höz Konstantinápolyból Buda visszafoglalása hírének megerősítése. A novemberi kötet pedig arról ad hírt, hogy a pápa és a császár között megromlott a jóviszony. A lotharingiai herceget is elkapatta Buda visszafoglalása, serege züllésnek indult, van oly ezrede, amelynek létszáma mindössze 50 ember. Valószínű azonban, hogy a nagyvezír készülődése ellen a herceg megfelelő intézkedéseket tett, hiszen két év előtti kudarca Budánál elég figyelmeztetés lehetett számára.

A »The Present State of Europe« köteteit a gazdag híryanag és a tárgyilagos előadás jellemzi. Előttünk az 1691-es kötetek vannak, amelyek beszámolnak arról a riadalomról, amelyet Belgrád visszafoglalása Bécsben keltett. Nagy tájékozottsággal fejtegetik, mekkora hibát követett el Köprili Musztafa nagyvezír, hogy Belgrád visszafoglalása után azonnal nem vette birtokába a Drávatorok átjáróját. Beszámolnak a porta és a francia király szövetségéről, amire Bécsben rendkívül gyorsan láttak hozzá a hadi előkészületekhez. Beszámol Buda visszafoglalásának veszedelméről, de abban nem hisz, hogy a török Bécsset is fenyegeti, mert addig több erő várral kellene megküzdenie.

A berlini »Dienstagischer Postilion« 1686-ból a Buda előtti táborból, továbbá a frankfurti és bécsi hírforrásokból számos kuriózumszerű, inkább a fantázia foglalkoztatását célzó hírt közöl. Így a július 21-től 31-ig terjedő eseményekről szólva azt mondja, hogy a várban minden asszony is felkészült a védelemre. Az ostromló sereg legtöbbet a kézből dobott és mósárból lőtt kőgolyóktól szenved. Az ellenség közül egyet, aki a kutakat akarta a táborban megmérgezni, sikerült elfogni, valamint azt a kémét is, aki egy csomó levelet akart Budáról a török hadsereghez vinni. A várból a táborba került szökevények azt jelentették, hogy a városban az utcák és házak alá vannak aknázva. Arra az esetre, ha a keresztények elfoglalnák a várost, mindent fel akarnak robbantani.

A berlini Dienstagischer Mercurius augusztus 28-tól szeptember 7-ig terjedő híryanagában közli, hogy Frankfurtba szeptember 6-án futár érkezett a Buda előtti táborból és innen utazott tovább Brüsszelbe Vaudemont herceghez. Hogy futárdíját el ne veszítse, csak titoktartás mellett közölte Buda visszafoglalásának hírért. Az ujság e hír közlése után megjegyzi még, hogy néhány újabb futár az öröndetes hírt megerősíti. Ugyancsak a berlini Mercurius szeptember 5-i kelettel közli Buda elfoglalásának részletes leírását, 400 zsidó menekülésének és fölkoncolásának hírével. Közli még, hogy 1840 és még néhány fegyverest vágtak le a várőrség emberei közül, összesen pedig körülbelül 6000 embert végeztek ki. Az ostromlók közül ellenben mindössze 2—300 ember esett el, vagy sebesült meg. A halottak között van Spinola őrgróf alezredes is.

Közölhetjük még a berlini Postilion szeptember 12-ről keltezett hírért, amely szerint a Budán elfoglalt ágyúk között van a négy, »Evangélistá«-ról nevezett ágyú is. Ezek régebben a keresztényeké voltak és nevezetességük,

hogy 141 fontos vasgolyót lőnek ki. A zsidóknak oly föltétel alatt kegyelmeztek meg, hogy minden elásott kincsüket előadják és éppúgy, mint a törökök, váltságdíjat fizessenek. A várban talált élelmi- és lőszerkészlet még egy évig elég lett volna az ostromlottak számára. Azokat a szökevényeket, akik ennek ellenkezőjét jelentették, részben karóba húzzák, részben meg fogják nyúzni. Ezután közli a véres kegyetlenségeket: az elfogott öregeket, sebesülteket, férfiakat, nőket, gyermekeket egyaránt kivégezték. A hírek végén azt olvassuk még, hogy Budán és környékén már megkezdődött az ostrom nyomainak eltakarítása is.¹³⁶⁾

A XV. században keletkezett és azóta rendkívül elterjedt ujságlapok is igen nagy számban ismertetik a keresztény világ nagy eseményét. Az 1686. évi ujságlapok nagyrészt csak erről a tárgyról szólnak. Már az év eleje óta ismertették a készülődéseket és legtöbbje a közvetlen hírforrásból vagy Bécsből szerzi meg adatait. Így az eseményt alaposan kimerítik és szinte naponta nyujtanak beszámolót a hadihelyzet alakulásáról. A visszafoglalással foglalkozó ujságlapok közül aránylag legkevesebbet a francia nyomtatványok között ismerünk. Az avignoni *Lemolt Relatione*-jának 43. száma közli szeptember 23-án Budavár visszafoglalását, de az előkészületekről szóló relációkról nincs tudomásunk. Ezzel ellentétben nagyon gazdag, szinte áttekinthetetlen anyagot nyujtanak az olasz »*Relazione*«-k. Már 1683-tól, a fölszabadító hadjárat kezdetétől számos budai vonatkozású ujságlapot ismerünk. A sorozatosan kiadott, sokszor számokkal megjelölt és dátummal ellátott *relazione*k közül megemlíjtjük a bolognai Monti-, a velencei és palermói Bosio-féle nyomtatványokat. A következő esztendőről Buda sikertelen ostromát és a nyomában keletkezett kritikákat természetesen a *relazione*k nagy tömege tárgyalja. A bolognai Marescandoli, Monti, Longhi és Soliani, a modenai Degni, a római Ercole, a luccai Benacci, Paci, a velencei Cagnolini... Ezek a nevezetesebb kiadók, akik budai *relazione*kat közölnek. A holland »*Extraordinaire Post-Tydinge*«, a londoni »*Relation*«, a spanyol Deslandes, Manescal, Armendariz kiadók által publikált »*Relaçam*« és »*Continuatam Historica*«-k, »*Diario*«-k, »*Distinte Relacion*«-ok ontották a híreket a magyarországi fontos események közzétételére.

A német ujságlapok közül különösen a »*Kurzer-Berichte*«, »*Extract-Schreiben*« (Regensburg, Paul Delsteiner), a »*Neu-ankommender Kriegs-Curier*« (Breslau, Ionisch), továbbá a különféle, »*Extract*« címmel megjelent rövid hírközlések, végre a »*Türkischer Staats- und Kriegsberichte*« érdemelnek külön említést.

Némely röpirat visszapillantást vet Buda multjára, az ostrom leírásába beleszővi Buda első elestének, valamint azoknak az eredménytelen kísérleteknek ismertetését, amelyekkel a keresztények a fontos várat két évszázadon át visszavívni igyekeztek.

* * *

A XVII. századi olvasók számára Magyarország volt egyike a legismertebb és legérdekesebb országoknak. A régi eltorzított beállításban ismert Magyarország helyett lassanként a történelmi Magyarországgal ismerkedik meg Európa közvéleménye. A török kérdés keltette érdeklő-

désen, a szűkszavú krónikákon, a népköltészet termékein, az ujságok lapjain át végre a komolyabb célkitűzésekkel elinduló történeti és geográfiai művek hatása alatt kialakul az a Magyarország, melynek ismerete ugyan a valóságképtől még nagyon távol áll, de mégis alkalmas arra, hogy a barokk képzelet és életforma keretét ez az ország is jellemző vonásokkal egészítse ki. A Magyarországról alkotott fogalmi kép Buda ostromainak és általában a felszabadító hadjárat eseményeinek hatása alatt oly teljessé lesz, hogy ahhoz a külföld irodalmába a későbbi századok eseményei sem voltak képesek élethűbb, valóságyszerűbb magyarságképet varázsolni.

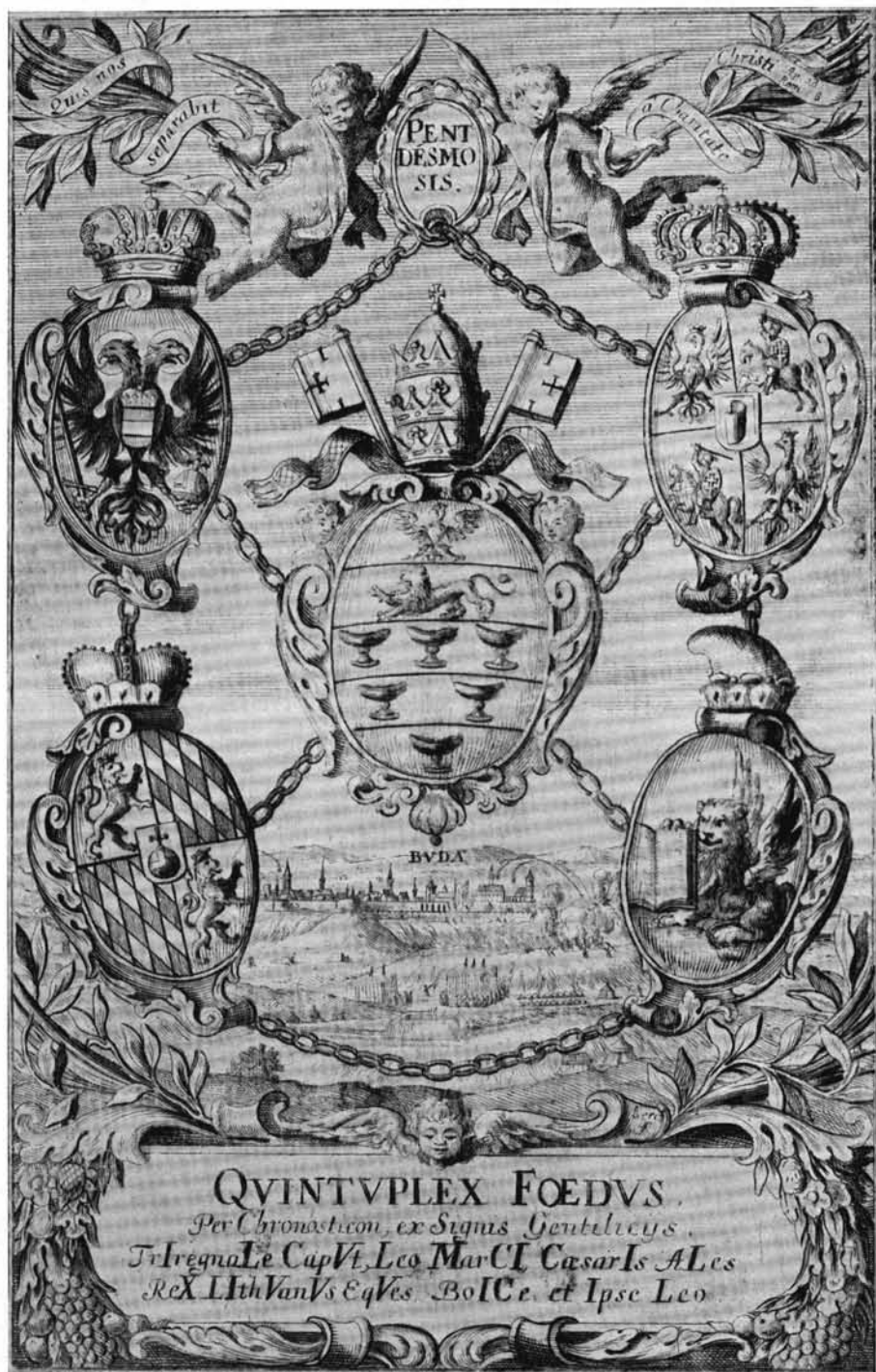
A hadjáratok eseményeinek folyamán megjelennek az országot és fővárost önállóan is ismertető művek, jórészt azokon a nyomokon haladva, amelyeket a század első fele taposott ki. A szorosan vett történeti és geográfiai munkák műfajilag sokszor nem választhatók el a romantikus elképzeléssel és stílussal megírt, széles ismertetési körnek szánt, népies jellegű történeti tárgyú munkáktól. De még ezekben is a valóságkép a század első felének irodalmánál sokkal élesebb, a fölszabadító hadjáratokban résztvettek élményszerű tapasztalatai alapján. Az ostromokat számos hadimérnök, költő és író és magas műveltségű katona is kísérte. A hadjárat eseményeinek hadinaplókban való megörökítése magával hozta, hogy a fölszabadított váraknak és városoknak legalább külső megjelenítése erősen megváltozik és ezáltal természetes, hogy a régi sablonos fogalmak értékes új elemekkel egészülnek ki. A hadimérnökök piantái és vedutái sokkal gazdagabb képét mutatják a városoknak, mint amilyent a század első felében jórészt még a XVI. századi mintákból táplálkozó illusztrációk mutatnak.

A francia irodalomban még 1683-ban jelenik meg Ricaut-nak a három utolsó török császárról szóló angol eredetiből fordított¹³⁷⁾ munkája, amely 1677-ig tárgyalja az eseményeket. E műben a Hungarica és Turcica fogalma szinte egybeesik, mert a francia közvéleményt a magyar föld a törökökkel való céljai szempontjából érdekelte. A »Le Royaume de la Hongrie«¹³⁸⁾ nagyszabású történelmi és geográfiai vonatkozású mű, tisztán a történeti események kronológikus ismertetésére és a geográfiai adottságok leírására szorítkozik és »Pesth« és »Bude« címszók alatt a két várost is ismerteti. Már sokkal nagyobb jelentőségű az »Histoire des troubles de Hongrie«¹³⁹⁾ amelyet állítólag Vanel, számos történeti mű szerzője írt. A mű a magyarországi általános helyzet ismertetésén kívül külön foglalkozik Pest és Buda történetével; Buda »Curta« és »Ofen« nevének elemzése mellett leírja a város sorsváltozásait is 1526-tól 1684 októberéig. 1686 és 1688 között számos francia nyelvű magyar történeti mű készült, mint a »Journal de la glorieuse conquête de la ville de Bude«¹⁴⁰⁾ az azonos tartalmú »Description historique de la glorieuse conquête de la ville Bude«¹⁴¹⁾ a »Le triomphe des armes Chretiennes sur les infidèles«¹⁴²⁾ végre Claude Bernard Chasan munkája az »Histoire abrégée du siècle courant«¹⁴³⁾ Valamennyi a fölszabadító hadjáratok jelentőségének méltatását tartja szem előtt és krónikás leírását adja a század, különösen pedig a török-magyar háborúk eseményeinek. Általában azonban feltűnően csekély a francia nyelvterületen megjelent munkák száma. A jórészt Kölnben és Bécsben kiadott francia nyelvű munkák pedig természetesen nem a francia köztudat kifejezői. A francia nyelvű hadikrónikák szellemét, de tartalmi vonatkozá-

sait is a »Description historique«¹⁴⁴) ismertetésével foglalhatjuk össze. E mű, melyet egykorú angol kiadásából Deák Farkas fordított magyarra, valószínűleg a Lotharingiai herceg környezetében készült félhivatalos tudósítás. Az események naponkénti feljegyzéseiben kevés a másnapi, vagy későbbi betoldás; legnagyobb része magának az eseménynek napján készült. Valószínű, hogy a fővezér környezetében levő tudósítók naponként jegyeztek fel mindent, amit a hivatalos politika és katonai szempontok szem előtt tartásával emlékezetre méltónak találtak. Az eredetileg francia nyelven készült szövegeket azután mindjárt más nyelvekre is átültették. Csak így volt lehetséges, hogy Buda szeptember 2-i visszafoglalásának története még ugyanazon év október 1-én angol nyelvre fordítva Londonban is megjelent. A mű hivatalos színezetét az események szabatos előadásán kívül az udvarias símaság is bizonyítja, amely a tévedéseket, a politikai állásfoglalások különbségét és a katonai hibákat elhallgatja, mintha ezeknek megbíráását a nagy diadal következtében feleslegesnek tartaná. Feltűnő az a jelenség is, hogy míg a visszafoglalás politikai, állambölcseleti és történelmi irodalma is tele van a török gyalázásával, a keresztény vallás, erkölcs és világnézet magasabbrendűségének hangoztatásával, addig itt a keresztény világnézet inkább a várvédelem török vitézei iránti megbecsülésben és a legyőzöttek iránti számalomban nyilatkozik meg. A század végén megjelent 8 kötetes »Voyages historiques de l'Europe« hatodik kötete ismerteti Magyarországot és »Bude ou Offen« cím alatt röviden Budát is.

Az angol irodalomban a fölszabadító hadjáratok visszhangja szintén érezhető. Edward Brown utazónak először 1673-ban megjelent, német, francia és holland nyelvre is lefordított német- és magyarországi útleírása és benne Budának színes ismertetése 1685-¹⁴⁵) majd 1687-ben ismét megjelent. Az 1684-i ostrom alkalmul szolgál a »A description of Buda«¹⁴⁶) c. mű megjelenésére. Ugyancsak a fölszabadító hadjárat 1684. évi eseményeit és Buda szerencsétlen ostromát tárgyalja a »Relation of the Imperial expedition in Hungaria«, ¹⁴⁷) John Shirley¹⁴⁸) és Thomas Mills¹⁴⁹) hadikrónikája. A »Description historique« angol fordításának címe »An Historical description of the glorious conquest of the city of Buda the capital city of the Kingdom of Hungary . . . London 1686.« Az angol kiadó előszavában azt mondja, hogy az igazságtól sokban eltérő jelentések és az egymással ellentmondó zavaros tudósítások után Buda ostromáról oly naplót akar megjelentetni, melyben a teljesen megbízható szerző az eseményeket az ostromló sereg megindulásától a vár elfoglalásáig foglalja össze. Buda visszafoglalását a világtörténet leghíresebb ostromának nevezi, amelyben az ostromlók megközelítik, vagy talán még felül is múlják Titust, Jeruzsálem elfoglalóját. Abdi basa nem kevésbé makacs védője Budának, mint Vellerius Rhodus sáncainak.

Jacob Richards »Journal«-ja¹⁵⁰) ugyancsak a Buda visszafoglalására irányuló hadműveletek naplója június 15-től szeptember 2-ig. A magyarországi török háborúk eseményeivel foglalkozik az »Observations upon the Warre of Hungary«¹⁵¹) is, amely különösen hosszan tárgyalja Buda 1684-i ostromát. Thököly harcainak angol nyelvű leírása a »Memoirs of Emeric count Teckely«¹⁵²) a hasonló című francia mű fordítása. 1700-ban jelenik meg Ricaut »The History of the Turks« c. munkájának bővített

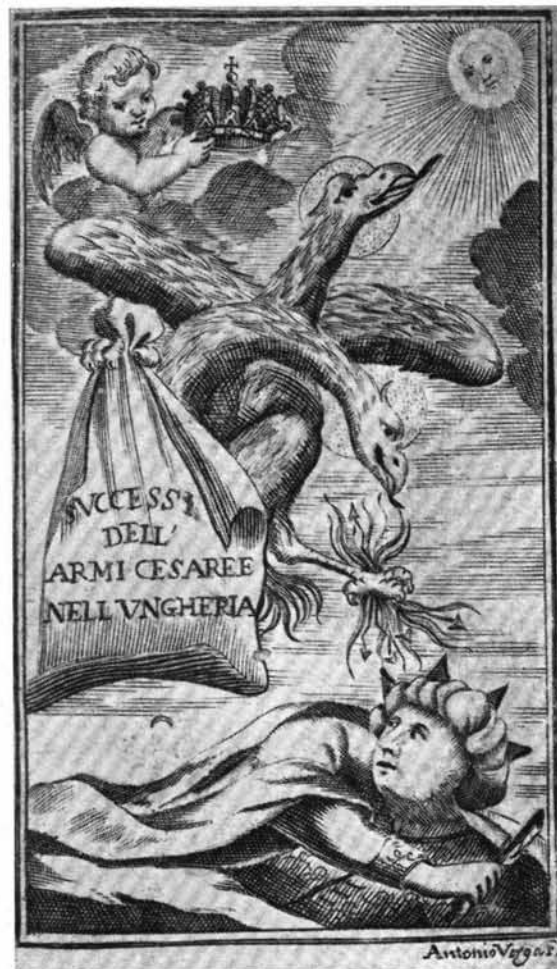
5. Joh. Mart. Hirlinger *Pentadesmosis, sive quintuplex foedus* 1686. c. művénék címlapja.

6. Rézkarc az *Anathemata verae historiae* 1686. c. műből.

7. Schaffen Aufferwecker Christen-Ruhm
1686. c. művének címképe.

8. Panceri Continuatione de successi nell'Ungheria
tra l'armi collegate dell'Impero & le barbare
dell'Ottomano 1687. c. munkájának címképe.

9. A Des scharffsichtigen Kayser-Adlers... Kriegshandlungen 1683. c. mű címképe.

10. A Theatrum novum politico-historicum 1686. c. mű címképe.

kiadása,¹⁵³⁾ amely 1699-ig, a pozsareváci békéig vezeti az eseményeket és a magyarországi török háborúk részletes leírását adja.

A kor olasz nyelvű történeti leírásai között első helyen említjük meg Giovanni Benaglia¹⁵⁴⁾ útjának leírását, amelyet Alberto Caprara császári követ kíséretében Bécsből kiindulva Győrön, Komáromon és Budán át Konstantinápolyig vezetett. Budának a követjárás évében, 1682-ben készült leírása meghaladja a sablonos kereteket. Meglepi a város élénksége, leírja a templomokat és azt a fényes fogadtatást, amelyben a követet a budai basa részesíti. 1684-ben Garuffi XI. Ince pápának ajánlja Magyarországnak alfabetikus sorrendben készült topográfiáját,¹⁵⁵⁾ de nem múlja felül a Buda nevééről, eredetéről és történetéről közölt egyéb, sokszor ismételt leírásokat. Szerinte »Buda adunque è la Città Metropoli... di tutta l'Ungheria.« Nevét nem Blédától, hanem »da Budassi popoli antichissimi...« vette. Buda és Pest, valamint Óbuda és a Margit-sziget sablonos ismertetése ismétlődik meg az »Il Danubio armato«-ban,¹⁵⁶⁾ valamint Birken német művéből fordított »L'Origine del Danubio«-jában.¹⁵⁷⁾ Pacichelli,¹⁵⁸⁾ Comazzi,¹⁵⁹⁾ Biondi,¹⁶⁰⁾ Manone¹⁶¹⁾, Panceri¹⁶²⁾ és még számos történeti és geográfiai munka a fölzabadtó hadjáratok idejéből jórészt mind ugyanazokat a megfigyeléseket közli. Magyarország fontosságát valamennyi munka felismeri és ezért egyetemes érdeknek tartja Magyarország fölzabadtását. A legtöbb egyéni vonást a magyarországi leírások között Sempliciano Bizzeri,¹⁶³⁾ Casimiro Freschot¹⁶⁴⁾ és Ercole Scala¹⁶⁵⁾ többször is kiadott és lefordított munkáiban találjuk. Bámulattal emlékeznek meg Magyarországot páratlan természeti gazdagságáról; leírják természeti kincseit, erdeit, bányáit, termőföldjeit és különösen Tokaj vidékét. Megemlékeznek a magyarok öltözködési módjáról. Véleményük szerint a magyarok a lengyelekhez, sőt a törökökhöz hasonlóan öltözködnek. A magyarok eredetével foglalkozva megállapítják a magyarság szkita eredetét és a meotisi elindulás meséjét. Hún eredetűnek tekintik a magyarokat és ezért a hún és magyar mondákat következetesen összekeverik. A történeti Magyarországról közölt ismertetések általában elismerik, hogy amíg Magyarország vallási egységben élt, rendületlen hűséggel viseltetett az egyház iránt. Ellenben a reformáció koráról szólva a legsötétebb színekkel festik az országot és a magyar nép jellemét. A felkelésekről, belső háborúkról szóló leírásokban hangoztatják, hogy a magyarok azért lettek hűtlenek a Habsburg-házhoz, mert az a katolicizmus egységét akarta az országban visszaállítani.

A fölzabadtó hadjáratok eseményeiről különösen Zenarolla,¹⁶⁶⁾ Mioni,¹⁶⁷⁾ Giovanni Chiarello,¹⁶⁸⁾ Francesco Leone¹⁶⁹⁾ és Foscarini¹⁷⁰⁾ ad részletes tudósítást.

Giovanni Paolo Zenarolla »Giornale militare«-ja az 1686. évi hadműveletek legfontosabb katonai szakmunkája. Mind a császáriak, mind pedig a török haderejéről és felszereléséről pontos értesülései vannak; adatait kimutatásokban közli: »Esatissima specificazione: Di tutti li Canoni, et attri Attrezzi Militari dall' Augustissimo Governo, mandati, et adoptrati nell'assedio di Buda.« És »Tabella de gli Ufficiali, e Turchi di qualità che si sono visti vivi dopo la caduta du Buda, e quà, a là condotti Schiaui.« 1688-ban kiadott munkája tárgyunkban azért nevezetes, mert

közli Buda középületeinek jegyzékét: »Degli Arsenali, et Edificii in Buda«; »Delle Monasterii, che vi erano dentro, e fuori della Città«; »Delli Templi, ò siano Moschee, che vi erano dentro la Città«; »Delle Templi fuori della Città«. Mioni »La Turca fedele« c. munkájában Buda visszavételéről azt mondja, hogy »per tutta l'eternità, sera, sempre memorabile appresso il Cristianesimo«. Chiarello munkájában a császári hadsereg előrenyomulásának történetét írja le. Az ostrom utáni eseményekkel is foglalkozik. Leírja, hogy Beck tábornok budai parancsnok huszárokkal és rácokkal takarítja el az omladékokat. Hozzálatott a falak és árkok kijavításához is, az elrejtett hadiszereket pedig a kir. kamara egyik tisztviselője kutatja fel. Közli a haditanács határozatát is, amely szerint az 1687. évi hadjárat megindításával kapcsolatban Budán, Szegeden és Siklóson új arzenálokat rendeznek be. Leone a felszabadító háborúk történetét írja meg Buda visszafoglalásáig. Meg kell emlékeznünk Michele Foscarininek a Velencei köztársaság történetéről szóló munkájáról. Foscarini, a császárral szövetségben álló velencei tanács tagja, nagy körültekintéssel és a politikai viszonyok felől teljesen tájékozottan adja elő a magyarországi eseményeket is és részletesen írja le Buda két ostromát. Bubics Cornaro jelentéseihez fűzött tanulmányában Foscarini alapján írja le Buda visszavételének politikai előzményeit és megállapítja, hogy Foscarini is Cornaro jelentései alapján dolgozott.¹⁷¹⁾ Megemlíti még, hogy Marsigli, akinek »Danubius Pannonico Mysicus« c. hatalmas műve 1726-ban jelent meg, 1700-ban kiadja műve tervezetét, amelyben már jelzi, hogy Budára és Pestre vonatkozó nagyjelentőségű megfigyeléseit és leírásait közzé akarja tenni.¹⁷²⁾

Túlnyomóan olasz mintára és azonos forrásokból készültek a felszabadító hadjáratot spanyol nyelven ismertető történeti művek. Antonio Faxardo y Azevedo »Varios romances escritos a los sucessos de la liga sagrada«-ja,¹⁷³⁾ Nicolas de Olivier y Fullana »Recopilacion historica ... de Ungaria«-ja¹⁷⁴⁾ és Juan Lardito »Historia del estado presente del Imperio Ottomano«-ja¹⁷⁵⁾ e korszak fontosabb spanyol nyelvű történeti munkái, amelyekben a felszabadító hadjáratok történetét és részben Magyarország földrajzi és történeti ismertetését találjuk Attilától 1686-ig. Mindezekben a Budához kapcsolódó eseményekről is találunk tudósításokat. Ezekon kívül Buda 1686-i ostromáról több spanyol jelentést is ismerünk.¹⁷⁶⁾ Kiadták Lipót császárnak Buda visszafoglalása alkalmából II. Károly spanyol királyhoz intézett levelét is.¹⁷⁷⁾

A hatalmas német irodalom ismertetését Birken 1683-ban is megjelent »Donaustrand«-jával¹⁷⁸⁾ kezdhethjük. A mű a dunamelléki városok leírása mellett az 1663–64-i török háborúk történetét írja le, amelyhez a »Continuation« Bécs felmentésének, a párkányi és esztergomi győzelemnek leírását is ismerteti. Birken munkáját különösen hatásossá tették a valószínűleg Carl Gustav Ambling nürnbergi rézmetsző által készített csinos illusztrációk, amelyek azután más munkákban is követésre találtak. A rézkarcok között találjuk Óbuda, Buda és Pest észak felől ábrázolt kisméretű képét is. A »Das Vormalis so mächtige ... Königreich Ungarn«¹⁷⁹⁾ különösen kiemeli Buda és Pest híres fürdőit. Az ország romlásának okai a török pusztítások mellett a belső zavarok; ezek a régi legyőzhetetlen országot nagyon meggyöngyítették — mondja az ismeretlen szerző.

Több kiadást ért meg az »Ungarisches Städt-Büchlein«¹⁸⁰) amely először 1684-ben jelent meg. E mű Buda és Pest történetét 1635-ig nyújtja, de Bécs felmentésének és Thököly életrajzának ismertetésével már a fölszabadító háborúk korába nyúlik. Nem tartozik szorosan a történeti munkák sorába, de közjogi szempontból érdekes kijelentéseket tartalmaz a »Neues Königl. Frantzös. à L'Homme und Hoc-Mazarin«¹⁸¹) amely már 1684-ben műfajának megfelelően versalakban mondja el, hogy Magyarországra nézve a császár elnyomó politikája az igazi veszedelem, amelyen Buda felszabadítása sem segít. Georg Krekwitz sokszor felhasználta és többször kiadott munkája a »Totius Regni Hungariae... accurata descriptio.«¹⁸²) A mű szintén illusztrált és Budára vonatkozólag különösen az 1602. és 1684. évi ostromokról nyújt részletes leírást. A visszafoglalás évében megjelent »Prospect des ganzen Erdkreisses«¹⁸³) Budáról megemlíti szép mecseteit, az utazók befogadására szolgáló nagy üres házait (Ceravanseras) és szép fürdőit. Pestről szólva azonban, noha elismeri, hogy eléggé megerősített hely, düledező házait, piszkos és üres utcáit tartja csupán megemlíttendőnek. Christophorus Boethius Kriegshelme¹⁸⁴) a hadjáratok naplószerű leírása, az eredeti hivatalos okmányok közlésével. A hatalmas hat kötetes mű Bécs felmentésével kezdődik és második kötete foglalja magába Buda visszafoglalását, amelyet két rézkarc is illusztrál. 1687-ben jelent meg Happelius híres »Mundus Mirabilis Tripartitus, oder Wunderbare Welt«¹⁸⁵) c. munkája, amely Budáról mint török erőről közöl részletesebb leírást. A végnélküli sort Molitor,¹⁸⁶) Tserning¹⁸⁷) és Seyfried¹⁸⁸) munkáinak megemlékezésével folytathatjuk, amelyek rövid leírást közölnek a városokról, dicsérik Buda fürdőit, azonban tárgyukban nem mondanak újat. A »Die Ohnmacht der Türkischen Monarchie«¹⁸⁹) c. mű elmondja, hogy a nuncius a pápától átadott 200.000 forintból 20.000-t Beck generálisnak juttatott abból a célból, hogy azt a vár erődítményének kijavítására és az ostrom által megrongált épületek helyreállítására fordítsa. Megemlékezik arról is, hogy a jezsuiták megérkeztek Buda városába és megkezdték tanítói működésüket. A Dunán naponta érkeznek Budára fa- és épületanyag-szállítmányok, amiből arra lehet következtetni, hogy a város a nyárig újra helyre lesz állítva. Megemlékezik a föltámadás ünnepléséről, amely Budán másfélszázadig szünetelt. Június 4-én a lotharingiai herceg jelenlétében teszik le a Szent Lipótról nevezett egyház alapkövét. Június 18-án már arról szól, hogy az előváros, a bécsi- és a vizikapu már helyre van állítva, a vár katonáktól hemzseg, a katonaság egy részét pedig a hadsereghez küldték. Az 1687. évi augsburgi Cronik-Kalender¹⁹⁰) szintén összefoglalja Budavár ostromának történetét. Megemlékezésre méltó, hogy a szokásos adatokon kívül az ostrom történetét számos, máshol elő nem forduló részlettel gazdagítja. Megemlékezik a zsidók meneküléséről, akiket a hajdúk a vizirondellánál fogtak el, amikor a zsákmányolást engedélyezték. Elmondja, hogy Commercy herceg az elfoglalás után 18 órával már megérkezett Bécsbe és az első volt, aki a császárvárosba az örömhírt megvitte; Königsegg gróf pedig József főhercegnek Lotharingiai Károly nevében átnyújtotta azt a török lobogót, amely a basa házában volt kitűzve. Egész terjedelemben közli a lotharingiai herceg felszólítását Budavár török parancsnokához, ugyancsak közli a herceg köszönőlevelét a brandenburgi

választófejedelemhez, amelyben magasztalja csapatainak, főként vezérüknek, Schöning tábornoknak a vár bevételénél tanúsított hősie magatartását. Ismerteti végül a szultánnak Buda ostroma alkalmával elrendelt böjti ima- és vezeklési parancsát.

Az 1687. évi pozsonyi koronázás alkalmával az uralkodóház azt a kívánságát terjesztette elő, hogy Magyarország felszabadítása érdekében hozott nagy áldozataiért mondjon le a nemzet szabadkirályválasztó jogáról és az aranybulla záradékáról. Az uralkodóház eme kívánságát az egykorú irodalom is, különösen pedig Johann Nicolaus Flämitzer támogatta, aki klasszikus védője a »Verwirkungs-Theorie«-nak. Később is nem egy argumentumot merítettek munkáiból. Flämitzer négy munkájában¹⁹¹⁾ foglalkozik a Habsburg-ház érdemeivel és az örökös királyság problémáival. Budát a »Vestung und Stadt als der mächtigste Schlüssel des herrlichen Königreichs« jelzővel illeti és latin kifejezésekkel bőségesen tarkított dagályos stílusával bizonyítja, hogy Magyarország »Durch die Oesterreichische Clemenz« újult meg. Ugyancsak a koronázással foglalkozik Michael Gassel munkája,¹⁹²⁾ amelyben megemlíti, hogy Buda is hozzájárul a koronázás fényének emeléséhez, amennyiben az ifjú királynak egy királyi díszruhát adott ajándékba. Sokat citált művek Feigius munkái. Közöttük különösen megemlítendő az 1688-ban megjelent »Ungarische Geschichts-Wandel«,¹⁹³⁾ a »Wunderbahrer Adlers-Schwung«,¹⁹⁴⁾ amely Buda ostromának önálló alapos földolgozása. A szerző, akinek munkája történeti forrásul is szolgál, valószínűleg Hevenesivel dolgozott együtt. A munka közli az 1684-ben Buda közelében elfogott török zászló képét, amellyel a bécsi Szent István-templom főoltárát díszítették fel. Hasonlóan nagyon ismertek voltak Happelius munkái. Történeti szempontból különösen az »Ehrenseule Christlicher Tapfferkeit«¹⁹⁵⁾ érdemel említést, amelyben Buda két ostromát írja le és elmondja Finck hadnagy árulásának történetét is. A török birodalmat, az ázsiai, afrikai és amerikai népeket pedig »Thesaurus exoticorum«-ában¹⁹⁶⁾ írja le. A mű harmadik szakaszában Lipót életrajza mellett közel kétszáz oldalon Magyarország történeti és földrajzi leírását adja és külön fejezetekben emlékezik meg Buda és Pest történetéről is. 1690-ben jelenik meg Martin Zeiller először 1664-ben megjelent hatalmas »Hungaria«-jának új kiadása,¹⁹⁷⁾ amely nagy földrajzi és történeti apparátussal foglalja össze a visszafoglalt Magyarországról szóló történelmi és földrajzi ismereteket és Buda sorsváltozásairól is hosszú történeti összefoglalást nyújt. Megemlékezünk végre Andreas Pinxner »Apodemia ex Transylvania...«¹⁹⁸⁾ c. 1694-ben megjelent munkájáról. A szerző, aki erdélyi szász, Szebenből indul ki és Kolozsváron, Debrecenen és Gödöllőn át ér Pestre. Pesten megemlékezik a város három templomáról és a Főtér Szentháromság szobráról. Budára kelve át elsősorban Buda egyházait írja le, majd a vár ismertetésére tér rá. Végre Buda Expugnata címen 8 soros hexametert közöl.

Buda visszafoglalása a holland nyelvű irodalomban is élénk visszhangot keltett és alkalmat adott az ország ismertetésére is. A »Dagverhaal van de Vermaarde belegerung der sterke stad Buda«,¹⁹⁹⁾ továbbá a »Buda desselfs Gheleghentheyt en Verscheyde Belegheringen: Anno 1542., veroverd po den 2. September 1686.«²⁰⁰⁾ a fölszabadítás történetét foglalják

össze. 1687-ben jelenik meg a »Korte, Beknopte, en Nette Beschrywing van de Koningrijken Hungariën«²⁰¹) c. mű, amely Magyarország leírásával jórészt szintén Buda visszafoglalásának történetét nyújtja.

Magyarország felszabadításával függ össze Josephus Firmanusnak a szerémi hercegségről 1699-ben írt műve,²⁰²) amelynek megírására alkalmi okot az az esemény adott, hogy Lipót a hercegséget XI. Ince pápa unoka-öccsének, Odescalchi Livius hercegnek adományozta. A mű címe: »Chronographia Historica Sirmiensis, Et Uvjlakensys Ducatus ab Inuictissimo et Augustissimo Caesare Leopoldo Romanorum Imperatore, Pannoniae Monarca VII. Collati Principi Livio Odescalchi Bracciani Duci, Cere & Uen. Rec. Innocentij XI. Vnico ex Fratrís Sanguine Nepoti Anno Domini MDCIIC. Quam Auctor Joseph Cinesiae Firmanus dicat Urbano Amico. Accedit Bulla Aurea cum Supremis Priuilegijs & CIOICIC.« A 38 lapos történeti szöveget a »Leopoldus Diuina Favente Clementia Romanorum Imperator« kezdetű adománylevél 49 lapos szövege követi. A herceg címe »Celsissimus Dux Syrmiae« (quod Italico idiomate Altezza Ducale et Latino Celsitudo Ducalis exprimi solet.) A herceget a császár és utódai részéről a »Dilectus« ill. »Consanguineus Noster Charissimus« megszólítás illeti meg. A császár az 1698 december 11-én kiadott oklevélben kegyeletes halálját fejezi ki a megboldogult XI. Ince pápának Bécs felmentése és Buda, valamint Magyarország nagyrészeinek visszafoglalása érdekében kifejtett felülmúlhatatlan áldozatkészségéért.

* * *

Buda visszafoglalásának széleskörű hatására mutatnak az európai városokban, de különösen Olaszországban és Németországban rendezett nagyszabású ünnepségek. Az örömhír hét nap múlva érkezett meg Rómába. »Reggel az összes harangok megkondultak Buda dicső bevételének örömeire«, írja Panciroli apát. »El sem képzelhető az a tomboló ujjongás, amelyben Róma népe kitört« — folytatja. »A pápa is egészen megifjodott az örömtől.«²⁰³) A visszafoglalást ismertető munkák jórészt beszámolnak ezekről az ünnepségekről és több közülük közli az ünnepségek kiemelkedő pontjainak, így a különféle illuminációknak képét is. Az olasz ünnepségek között legnagyobb szabásúak a bolognaiak voltak. A bolognai ünnepségek jókedvének megverselése bolognai tájnyelven olvasható Gemignano Megnani (álnéven Burliton Zorz) munkájában, aki 1688-ban adta ki »Bulogna Jubilant«²⁰⁴) című hatalmas költeményét. 1687-ben Giovanni Parisini írta le »L'allegrezze di Felsina«²⁰⁵) címmel a bolognai ünnepségeket. Buda visszavétele mesének tűnik föl előtte, mert Szűz Budavárát az eddigi tapasztalatok szerint bevehetetlennek tartották: »inespugnabile citta, che ancor Vergini vanta«²⁰⁶). Most, hogy a diadal mégis bekövetkezett, különböző szerzők kilenc versben magasztalják azokat a férfiakat, akiknek a siker köszönhető volt: elsősorban a pápát, a császárt, a bajor választót, a lotharingiai herceget és földijüket, Caprara tábornokot. A leírás legnagyobb része azonban az ünnepi játékokat ismerteti, amelyeknek fénye meghaladta még a Bécs fölmentésekor tartott ünnepségeket is. Szeptember 12-én a székesegyházban hálaadó istentisztelet volt. Másnap 52 egyenként felsorolt parókia, zárda és konfraternitás külön-külön mond az elesettekért szent-

misét és az Oltáriszentség kitételével zenés Te-Deumot. Az utcákat földíszítik és oszlopokat állítanak fel a hitnek és a »Sacra Lega« hármas eszményének: Isten, császár és haza fogalmának szimbolizálására. Fölállítják Budavára tornyát, mely azután programmszerűen összedűl. A terekre állítják ki a három év óta visszafoglalt magyar várak és városok képeit, amelyek fölött a kétfejű sas lebeg. Egy másik képen ugyancsak a császári sas van ábrázolva, amint karmai közé ragadja a félholdat. A körülhordozott diadaljelvények után hurcolják a láncravert budai vezér szobrát, amely kiváló szobormű, »di bellissima manufactura«. Bilincsekbeverten jelenik meg a sátán is, kinek birodalma immár megdőlt. Mikor beállt az est, az ünnepet tüzijátékok élénkítik. Kigyúlnak a transzparenszek: egyiken a nagyvezír szobra előtt ez a fölirat áll: »Buda e gia presa, e di Visir son fatto, Primo... e perpetuo matto.« Nápolyba szeptember 11-én délután 3 órakor érkezett meg Buda bevételének örömhíre. Az alkirály épp a San Giuseppe templomban volt. Itt is, mint két másik templomban, mindjárt Te-Deumot tartottak és Nápoly két héten át ünnepelte Buda visszafoglalását. Nápoly ünnepségeit írja le az ugyanott nyomtatott »Distinta relatione.«²⁰⁶⁾ A nápolyi illuminációkról két egykorú rézkarcunk maradt fenn; mindkettő az említett relációban. Az egyiken Budát jelképező építmény van. Az építményt ostromlott harcosok szállják meg, akik sűrű füst közepette küzdenek. A várat háromágú kandeláberek veszik körül nagy ívben. A téren belül obeliszkek és bort sugárzó szökőkutak láthatók. A másik képen köralakú templomot látunk, amelyben a kereszt jelével a hit allegorikus alakja ül. Az oszlopos csarnok körül sátrak vannak, míg az obeliszkekkel díszített teret kocsik tömege veszi körül. Rossi híres albumában, a »Teatro della guerra«-ban²⁰⁷⁾ az első kép a római ünnepi játékok egy jelenetét örökíti meg. A szimbolikus kép négy lábon álló, harcieszközökkel díszített szarkofág, amelynek tetején a hanyattfekvő Muzulmán szívét sas vájja ki. A sas felett putto, kezében koronával. A brüsszeli illuminációkat a Fővárosi Múzeumban levő egykorú szépia rajz örökíti meg. A XI. Ince pápa által Buda visszafoglalása napján kinevezett 27 bíbornok között volt Rinaldo d'Este herceg. A kardinális és Buda diadalünnepét Modenában együtt ülte meg az egyház és város. Ennek történetét örökíti meg Benedetto Venturi »La porpora trionfante«²⁰⁸⁾ c. 1687-ben megjelent munkájában. A németországi ünnepségek leírásaiból kiemeljük a boroszlóit,²⁰⁹⁾ lipcseit²¹⁰⁾ és a lignitzit.²¹¹⁾

Ezek között a boroszlóinak különösen azért tulajdonítunk jelentőséget, mert az ünnepségek programját a városi élet keretében adja elő. A kétlapos nyomtatvány először is elmondja, hogy mily nagy örömmel értesült a város a másfél századon át az ősi ellenség birtokában volt Budavára visszafoglalásáról. A több hónapig tartó ostrom, a sok költség és keresztény vér kiontása után végre »a római császár öfelsége, a mi legfigyelmesebb császáruk, királyunk és urunk birtokába került a vár«. A császári és királyi főváros nemes, szigorú és bölcs tanácsának rendelete folytán a visszafoglalást követő vasárnap a következőképen ülték meg a győzelem ünnepét:

Szombat este naplemente után, miután a kapukat bezárták, az összes katolikus templomokban egy óra hosszat szóltak a harangok és megdördültek

a dóm mellett felállított ágyúk. Vasárnap a dómban, valamint az összes katolikus és protestáns templomokban is szentbeszédekben méltatták az ünnep jelentőségét és felolvasták Buda meghódításának történetét. A szentbeszédet Te Deum követte. Ezután a városi muzsikusz a városháza tornyának ballusztrádjáról a »Te Deum Laudamus« zenéjét játszotta. Majd tizenkét zászló alatt az összegyűlt polgárság és a verbuvált katonaság két százada vonult végig a városon kapitányainak vezetésével, zeneszó mellett. Miután a katonaság elfoglalta helyét, tizenegy óra előtt a város trombitása a Városháza tornyán trombita- és dobszó mellett intonálta az ünnepi zenét, amelyet trombitával, dobbal, kürttel és más zenei instrumentumokkal adtak elő. Ezután a Szent Erzsébet-templom melletti hosszú torony ballusztrádján a kántor, a templom orgonistája és segédje a hála és dicséret zsoltárait énekelte, majd a zöld hídon, a Mária Magdolna-templom mellett levő két torony között zenekíséret mellett adták elő a hála-zsoltárokat. Fehér zászló jeladására a város összes ágyúit megszólaltatták és a körutakon csoportosuló polgárság tizenkét zászlóalja üdvölvéseket adott le. Ugyanígy tisztelgett a verbuvált katonaság két százada is. A városi trombitás a toronyban ismét zenélni kezdett és a zenét, valamint az üdvölvéseket háromszor ismételték meg. Majd a katonaság a főutakról Schlegel von Lilienberg főkancellár szállása elé vonult. A kancellár a rendek nevében megvendégelte az ünneplőket. A déli szentbeszéd és a négyórás vespere után megegyeszer megszólaltak a város ágyúi, miközben a város trombitása a Városháza tornyáról utoljára szólaltatta meg az örömmünnep dallamát.

* * *

A lirizált történelemtől, a többé-kevésbé szubjektív indítókól fakadó népekeknél, a sokszor csak szenzációkra éhes ujságoknál és az adatokat közlő relációknál, valamint a krónikás hűségre törekvő naplószerű hadtörténeti munkáknál sokkal mélyebb betekintést engednek a kor szellemébe az elméleti-politikai, hadi-taktikai művek és a kor divatos politikai jóslatai.

Lássuk, hogy ezek az elmélkedések miként foglalnak állást a XVII. század második felét oly mélyen foglalkoztató transzcendens és emberi problémák aktuális vonatkozásaival szemben különösen a Buda visszafoglalását megelőző években, amikor a vár 1684. évi első sikertelen ostroma a politikai irodalomban sok vitára adott alkalmat.

A vallási, erkölcsi és politikai axiómák, a tételes és természeti törvények, valamint a bibliai örökigazságok parafrázisai egy kort sem ihlettek meg oly mélyen, mint a kifejezésbeli dogmatikus formák alól felszabadult barokk kort, amelynek irodalmát, akárcsak művészetét a formák gazdagságában való tobzódás, a meglepő, sokszor cikornyás fordulatok és a fantázia hihetetlen termékenységű kivirágzása jellemzik.

Nagy birodalmak rendszerint nagy változásoknak és bukásoknak vannak kitéve; elsősorban pedig azok, amelyek céljukat fegyverrel akarják elérni és határaikat erőszakosan terjesztik ki. Így kezdte elmélkedéseit az 1684-ben megjelent »Türkische Raths-Stube«.²¹² Az ilyen birodalmak államaikat és ezeknek fenntartását legtöbbször a studium armorumra, vagyis erőszakos eszközökre alapítják, amelyek azonban nem

állhatnak meg soká, »cum nullum violentum diuturnum sit«. Főként ott áll ez, ahol a szomszéd lakosság elkeseredettsége ellenére a fegyvereknek és a tirannikus kormányzás más hasonló eszközeinek nem szabnak határt. Az ilyen birodalmak a folytonos hadviselés következtében túlságosan katonáivá válnak, alattvalóik az örökös fegyverkezésben és vérontásban eldurvulnak. Ezért könnyen megtörténik, hogy külső ellenség hiányában belső lázadásokban hűtik le harci kedvüket. Természetes, hogy az ilyen birodalmak szomszédaik gyűlöletét keltik fel maguk ellen. A szomszédok, akiket gyakori háborúkkal zaklattak és akiknek területét saját terjeszkedésük érdekében megcsonkították, időről-időre az alkalomra várnak, hogy a hatalmasra nőtt ellenségen bosszút álljanak és visszavegyék tőle az elragadott zsákmányt. A bosszú különösen egyesült erőkkel történhetik meg, mert a legnagyobb birodalom sem képes a szövetségbe tömörült ellenségnek ellenállni.

A török császárság az átalakulásra és bukásra már régen megérett. Nagyon jól tudja, hogy pusztulására nem szolgáltatott kevesebb okot, mint az antik római birodalom és az sem menekült meg annakidején a következmények alól, sőt az ottomán kormányzat, amely államát jórészt a régi római állam alapján rendezte be(!), Livius és más római történetírók alapján megismerhette, hogy Róma mily eszközökkel került oly magasra és mily okoknál fogva zuhant oly mélyre. A török birodalomnak különösen most vannak nyugtalanító álmai, mert tudja, hogy a Magyarországon ok nélkül megindított háború nagy veszteséggel végződik. Táborát Bécs előtt nagy pusztulás érte és ekkor hatalma gúny tárgya lett; Magyarországon is visszavettek tőle már a keresztények néhány elhódított helységet. A török már megijedt, mert nem tudja, hogy a háborúnak milyen következménye lesz.

Érdekes, hogy a felszabadító hadjárat első sikerei oly mély nyomokat hagytak a közvéleményben, hogy akadtak, akik már nem tartották szükségesnek az európai szövetséget. Ugyancsak a »Türkische Rathsstube« fejt ki (c. XXII.), hogy a látszat szerint nem is szükséges, hogy a továbbiakban Európa minden uralkodója és fejedelme egyesítse erejét a szent cél érdekében, hiszen az első lépés már sikerült. Azt mondja, hogy az európai erők harmadrésze is teljesen elláthatja a törököt, leverheti egész birodalmát. Csak az kell, hogy komolyan akarják és ne vonják vissza túl hamar kezüket. Például, ha most a császári birodalom és a lengyel monarchia Magyarországon megtenne minden tőle telhetőt, az oroszok pedig a másik oldalról támadnák meg az ősi ellenséget, akkor a három hatalmas szomszéd elég erős volna a török császárság megdöntésére. Viszont ha Spanyolország, Velence, Hollandia és főleg Angolország erejüket a tengeren egyesítenék, kétségtelen, hogy nem csupán a barbár rablófészeket tudnák könnyen szétrombolni, hanem a tengermenti részeket ki tudnák irtani az egész török hatalmat. Mindez már régi óhaj, de ennek teljesülésén kellő buzgalommal eddig nem fáradozott senki. Az idő és a tapasztalat megmutatta, hogy a török két vagy több tekintélyes ellenséggel nem szívesen mérkőzik meg nyílt harctéren, vagy ha erre mégis kényszerítik, nem sokáig tartja ki, hanem inkább békeszerződéssel iparkodik bizonyos időre szabadulni. A közelmúlt példáiból kitűnik, hogy a Véreb még két ellenséggel sem képes felvenni a harcot. Ezért nagyon csodálkoznunk kell, hogy a keresztény

hatalmak nyugodtan nézik, amint a barbár Kutya közülük egyiket a másik után ragadja mancsaik közé, vérig kínozza őket és ha egyiknek már kiráncigálta tollait, a másikra veti magát. Ezt csak azért teheti, mert a két áldozat nem sietett egymás segítségére.

Közismert dolog, hogy a török hatalom azért is könnyebben megtámadható, mert ereje nem a régi, miliciája sem oly edzett és elszánt. Mint ez barbár nemzetekkel rendszeren megtörténik, nyers erejük, amellyel azelőtt országokat és népeket vertek le, végül is elpuhul és harci kedvük sem oly heves, mint elődeiké volt.

Így a Raths-Stube elmékedéseivel mégis csak az európai hatalmak egyesített erejére számít és a tengeri hatalmak szövetségének gondolatát fejtve ki, a pápa által szorgalmazott terv mellett foglal állást az ősi ellenséggel szemben.

Az 1684. évi szerencsétlen budai ostrom és különösen XI. Ince pápa jogos kritikája nagy irodalmi visszhangot keltett. A politikai irodalom egy része méltatlan támadást intéz a pápai szentszék ellen és, mint a »Rom bereue dein Geld nicht . . .«⁽²¹³⁾ c. mű, a pápai vagyon és jövedelmek eredetét boncolgatva arról elmélkedik, hogy a pápaság nagyterjedelmű udvartartásához évente több kell, mint amennyit egy tekintélyes királyság jövedelmez. Tárgyalja azokat az összegeket is, amelyeket a Szentszék birtokosai saját nemzetségük emelésére, rokonságuk meggazdagítására fordítottak, de viszont azt is elismeri, hogy a Szentszék terheihez nagymértékben járult hozzá az a sok millió adomány, amelyet a pápák subsidiumként a szorongatott keresztény fejedelmek segítségére fordítottak. Mindezek azt eredményezték, hogy Róma szintén sokszor pénzhányban szenvedett. Rómában, a pápai udvarban, valamint a bíbornokok gyülekezetében sok panaszra adtak alkalmat a legutóbbi években a fejedelmeknek és más hatalmasságoknak a török elleni háborúk címén átutalt pénzösszegek, amelyek a pápai udvar véleménye szerint sok esetben nem érték el céljukat. Ezzel szemben a kereszténység földjei, városai és erődei a török karmai közé kerültek. A keresztény armádák keveset törődnek a pénzügyek terén fölmerült aggodalmakkal, hanem ágyúdörgés közepette állnak szembe a dühös ellenséggel s azon vannak, hogy a pápa, a bíborosok és az egész klérus nyugodtan tartózkodhassanak székhelyeiken és újabb pénzeket gyűjthessenek. A keresztény hatalmasságok elégedetlenek voltak a Szentszékkel szemben, mert az elmúlt századokban a pápák az ottomán birodalom növekedése idején a szorongatott kereszténységgel — különösen keleten — kicsinyesen és fukarul bántak és inkább veszni hagyták azt, semhogy a megtámadott keleti császárok kérésére indítva érezték volna magukat tekintélyes pénzsegély küldésére.

Ilyen bevezetés után több fejezeten át tárgyalja (c. XXII—XXVI.) Buda 1684. évi ostromát mint ekkor az irodalom centrális problémáját. Azt hihetné az ember, hogy a pápai szentszék megelégtelte a török háborúra költött pénzösszegeket, hiszen a legnagyobb veszedelmet már sikerült elhárítani és a Szent Liga megmentette Bécs városát. A pápa azonban ezekkel az eredményekkel nem volt megelégedve, mert hiszen az 1684. évi hadjárat és Buda ostroma nagyon kevés eredménnyel járt. A pápa nem tudja elfelejteni, hogy mily hatalmas összegeket emésztett fel ez a had-

járat. Amikor újabb pénzért fordultak a pápához, állítólag a következőket mondta: »A budai házak újra fölépítésének céljára még csak volna pénz, különben azonban ha jövőben nem érhető el több eredmény, körülbelül megakadt az egész vállalkozás.« Ebből az állítólagos kijelentésből a mű írója azt következteti, hogy a pápa a legutolsó vállalkozásra költött nagy pénzösszegeket sajnálta, sőt miután Magyarországból több olasz herceg épségben tért vissza övéihez, azt következtette, hogy Buda ostroma nem lehetett túl veszedelmes. Ezzel szemben közölték a pápával, hogy különösen a német milícia számos magas- és alacsonyrangú katonája pusztult el Buda falai alatt. Buda ostromának körülményeivel kapcsolatban, miként Rómában, úgy máshol is különböző véleményeket hangoztattak. Elmondták, hogy egy ily nagy ostrom miképen zajlik le, mint ezt megtörtént dolgokról az emberek mesélni szokták, akiknek nincs egyforma ízlésük és véleményük. A kérdésről a szerző tárgyilagosan kíván nyilatkozni, bár célja nem az, hogy az ostromot részletesen leírja. Inkább az államférfiak véleményét, ítéletét akarja megvizsgálni.

Némelyek szerint oly hatalmas, *katonasággal, municióval és élelmiszerrel bőven ellátott erődtményt*, mint Buda, nem lett volna szabad hirtelen megtámadni és megszállni, hanem az ostromot alaposan elő kellett volna készíteni. Nem lett volna szabad az eredményt kockáztatni, tekintettel arra, hogy Buda a török által megszállott Magyarország területén *döntő fontosságú erőd* (dieser Orth, als an welchem das gantze türkische Ungarn hinge). Komoly és hosszú ostromra kellett volna felkészülni, mert a védelem is el van látva minden szükségessel. Megbízható lakosságán kívül a várat legalább 15.000 főnyi katonaság védi, úgyhogy falai alatt az ostromló sereg könnyen elpusztulhat anélkül, hogy a támadás valami eredményt is fölmutathatna. A vélemények szerint a török erőket a harcmezőn csatározásokkal és nyugtalanító támadásokkal kellett volna gyengíteni, közben pedig Budát blokád alá kellett volna helyezni, elzárni a lehetőség elől, hogy kívülről élelmiszereket és municiót kapjon. Miután lassan-lassan az ostromlott sereg felemészette volna a készleteit, kénytelen lett volna kirohanásokat megkockáztatni, amelyek tudvalevőleg mindig veszteséggel járnak. Ez szerinte egyike a legjobb hadimachináknak. Mert tanácsosabb egy új nagy ostromnál, amelynek kimenetele bizonytalan, lassan és óvatosan eljárni, az ellenséget előbb gyengíteni, semmint hirtelen par force nekimenni a dolognak. Az ilyen vállalkozás ritkán sikerül, ellenben a hadsereg jó híre és épsége is belepusztulhat az ostromba.

Ezzel ellentétben mások véleménye szerint — folytatja a szerző — ily fontos ostromoknál a túlzott óvatosság felesleges és a győzelem jórészt a merészségen múlik. Ha első alkalommal nem sikerül a támadás, másodszor, harmadszor is meg kell kísérelni, míg végre az ostromlott erőd nem bírja tovább a küzdelmet és áldozatul esik. Emellett üstökön kell ragadni a háborús szerencsét is és az önuralmát elvesztett ellenségnek nem szabad időt engedni arra, hogy föleszméljen. Ilyen módszerrel sikerült a töröknek is a legtöbb nagy erődöt elfoglalnia, amelyeket különben sohasem tudott volna a keresztényektől elhódítani.

Viszont az ilyen vélemény ellen fel lehet hozni, hogy a hazard vállalkozásoknál az a lényeg, van-e az ellenségnek elég feláldozni való népe,

milyen veszteség számára, ha elpusztul egy-egy hadserege és fel tud-e hamarosan állítani egy másikat. Szolimán, aki maga nyolcszor vezetett hadjáratot Magyarország ellen, minden alkalommal 2—300.000 emberrel vonult fel és többszöri megszállások után sikerült neki a magyar királyság több hatalmas erődtényét elfoglalnia. Ilyen volt az 1521. évi megszállás, amikor az ország kulcsát, Nándorfehérvárt vette birtokába, miközben a lakodalmát ülő Lajos királynak nem sok fejtörést okoztak az események. Így esett el rövid idő múlva Buda, a *királyi székváros* (Königl. Residentz-Stadt) is. Ezzel kapcsolatban azt is meg kell gondolni, hogy Magyarországon keresztény hadsereget sokkal nehezebb újra fölláttatni. Bár le kell szegezni, hogy a legutóbbi hadjáratban a császári ármádiának módja lett volna az ostromot győzelemre vinni, miután a Bécs előtt álló ellenséget is nagy veszteséggel verték vissza. Párkány, Esztergom és a különféle csatározások alaposan megzavarták a törököt és az 1684. évi hadjárat is kezdetben eredményes volt, hiszen a keresztény seregek Visegrád várát elfoglalták és elesett Vác, a régi püspöki város is. Az így kialakult események közepette tanácsos lett volna a töröknek időt sem engedni, a megtüzesedett fegyverekkel haladék nélkül Buda *főváros* alá vonulni és annak meghódításával a hadjáratot szerencsésen befejezni.

Ezután azokat az indítókat fejtegeti, amelyek Buda megostromlása mellett szóltak. Először is hírnevet és előnyöket biztosít a császári ármádiának, ha Buda fővárosát ostromló ököllel, győzelmes keresztény fegyverekkel újra kiragadja az ősi ellenség karmai közül, amelyek 160 év óta fojtogatják a várost. Másrészt tudták, *hogy Budavárába, mint az ország jól őrzött kincseskamrájába* (als in einer Landes gemeinen und wohl verwahrten Schatzkammer) mentették át a környékbeli helységekből a pénzt és egyéb javakat. Mily nagyszerű zsákmány lett volna a mieink számára, ha ostrommal veszik be a várat, vagy legalább is azt érik el, hogy feltételek nélkül adja meg magát. Ellenkező esetben, ha megegyezésre kerülne a sor, a keresztény sereg üres kézzel kényszerülne ott állni és nézni, hogy a rabló véredek miként viszik magukkal Budavárából a jórészt keresztényektől zsákmányolt dús kincseket. Még oltalmat és biztos kíséretet is követel-nének, amit természetesen nem szívesen nyújtanának nekik, hiszen az ilyen zsíros pecsenyét mindenki szívesen tartaná meg magának. Az sem volna tanácsos, hogy a 15.000 főnyi ostromló sereg csak úgy csorbítatlanul minden holmijával együtt elvonuljon. Ezáltal csak megerősödik az ellenség és a harctéren a mi katonáinknak még több dolgot ad. Ha Budát ostrommal sikerül bevenni, a védősereget fészkében kell leütni.

Akik a megszállás ellen voltak, azok véleményüket így fogalmazták meg: félreismerhetetlen, hogy a megszállás nagy veszedelemmel jár, ha a végsőig fokozzák a helyzet feszültségét és erőszakos rohammal veszik be a várost. A szorongatott török kétségbeesett helyzetében nyilván inkább utolsó csepp vérének feláldozásával védené magát, mintsem átadná a várat és kiszolgáltatná magát az ellenségnek. Azok, akik a török háborús elveket ismerik, tudják, hogy különösen a fontosabb pontoknál a török az utolsó emberig védi magát és mint felbőszült dühös vadállat küzd a halállal. Képes ellenfele torkának ugrani, mielőtt megadná magát. Ezek után elképzelhető, hogy mily kegyetlen kirohanásokra kész a kétségbe-

esett török és mily veszedelmek várnak az ostromlókra, mint ez Buda ostrománál be is bizonyult. Sokkal jobb lett volna tehát, mindjárt a legelőjén kedvező föltételek mellett megegyezésre jutni és így biztosítani a várat.

Mindezek mellett sok ezer keresztény lakost lehetett volna megmenteni Buda várában, mert a törökök, miután látták a császári hadak támadásának véres komolyságát, rákényszerítették a keresztényeket, hogy a várfalakon és sáncokon saját véreik ellen harcoljanak, ha pedig a parancsnak ellenszegültek, lefejezték őket. Nem kellett volna vágóhídra vinni a nagyszerű keresztény sereget, hanem miután az egyezséget megkötötték volna, más tettekre lehetett volna felhasználni. Így ellenben a hasztalan rohamozást és az egész szerencsétlen megszállást súlyos véráldozattal kellett megfizetni, nem is szólva az elpocsékoltt municióról, élelemről, a hiába kiadott nagymennyiségű aranyról és az elvesztegetett időről. A »fama victricium armorum« elhomályosodott, amitől a töröknek ismét megnőtt a bátorsága, míg a mieinké csak lelohad, valahányszor a Buda körül elterülő halálmezőkre gondolnak, amelyeket ezer meg ezer keresztény teteme borít.

Ezek volnának a főokok, amelyek a keresztényeket a hadjárat legelőjén egy mérsékelt természetű megegyezésre bírhatták volna, annál is inkább, mert, minthírlík, az egyezséget maga a török kínálta fel, mielőtt még véresen komolyra fordult volna a dolog. Igaz ugyan, hogy részükről számos kikötött feltételt kellett volna elfogadni. A város keresztény kézre való jutása mégis biztosítottabb lett volna, mint az emberéletben és egyéb javakban nagy veszteséget jelentő ostromban.

De mindezt tekintetbe nem véve, az a vélemény győzedelmeskedett, hogy Budát ostrommal kell bevenni. Az elején elég jól ment a dolog, bevettek Pest városát, hajóhidat ütöttek a Dunán, elfoglalták a Vizivárost is, de magát a várat nem sikerült elfoglalni. A bajor hadsereg ugyan segítségére sietett a császárnak és abban reménykedtek, hogy most már a *makacs* (hartnäckig) Buda fölé kerekedhetnek, de úgy jártak, mint elődeik. Mert az elkeseredett török mindent előbb feladott volna, semhogy ezt a várost átengedje. Most már megegyezésről tudni sem akart elsősorban azért, mert elhitették vele, hogy a keresztények ezt sem tartanák tiszteletben. Előtte állt a párkányi megegyezés, amelyet azonban nem a császáriak sértettek meg, hanem a heves vérmérsékletű lengyelek. Hiszen a császáriak a győri egyezményt is hűségesen betartották és a törököket csaknem Budáig kísérték el. Hiába múlt el az idő, amikor pedig a nedves ősz beállott, a keresztény seregből sokan kidőltek, az ottmaradottakat pedig a hideg, az éhség és a betegség egyaránt gyötörte, míg végre hátat kellett fordítani Budának.

Rómában 1684 egész nyarán át türelmetlenül várták a Buda bevételéről örömteljes hírt hozó futárt és nem győzték biztatni a pápát, hogy ne sajnálja a pénzt és újabb segélyösszegeket küldjön Magyarországra. Amilyen nagy volt a reménység, olyan nagy volt a kiábrándulás is, amikor tudomásul kellett venni, hogy a pénzáldozat és az ostrom hiábavaló volt.

A mű ismeretlen szerzője ezután két fejezetben át ismerteti Buda sikertelen ostromainak történetét másfél századon át. Buda eddigi ostromai-

nak tanulságaiból azt a következtetést vonja le, hogy Buda bevételének ügye fatális eset, mert a város úgyszólván elzárja a kereszténység útját. Budavárát *alapkőnek* lehet mondani (wegescheid und schwerer Grundstein), amelyről a keresztény fegyverek leggyőzedelmesebb előretöréseik alkalmával is visszapattannak s amely megakadályozza a keresztények törekvését, hogy az ottomán birodalom szívébe hatoljanak. Az 1685. évi hadjáratra térve át megjegyzi, hogy Buda újabb ostromának és megvételének megvalósítása részben attól függ, hogy a római szentszék mit szól hozzá, hogy a háború vezetése céljára hajlandó-e újabb összegeket áldozni. Ezzel azután kénytelen elismerni, hogy a fölszabadító hadjárat ezentúl is a pápa anyagi áldozataitól függ.

A pápaság és a hadjáratok kapcsolatát hasonló elfogultsággal tárgyalja a »Rom ist über diesem heiligen Krieg erfreut und betrübt«²¹⁴) c. 1686-ban megjelent nyomtatvány. Szerinte a pápa és a bíborosok az első hadjáratnál meg voltak elégedve, csak a szerzetesek szomorodtak el, mert birtokaiknak és jövedelmeiknek egy tizedéről le kellett mondaniok. Pedig már Bécs veszedelme idején várhatták halálukat és kolostoraik nyomorúságos pusztulását. Azt azonban elismeri, hogy Bécs ostrománál a szerzetesek sáncot ástak és segítettek a védekezésben, amire 150 év óta nem volt példa. A szerzetesek elkeseredése különösen a jezsuiták ellen irányult, akik ezeknek az önkéntes áldozatoknak kezdeményezői voltak. A jezsuiták azonban nem zavartatták magukat; szerintük most valami nagyot kell kockáztatni, kemény vihart kiállani, amely ha véget ér, a remélt biztos kikötőbe viszi őket. Bár sok keresztény vér ömlött ki és egész országok pusztultak el, — folytatja elmélkedését — de a kár idővel még jóvá tehető. Ha pedig ez mégsem következik be, a szerzeteseknek és a pápai szentszéknek van a legkevesebb veszteni valója. Ez az egyházellenes hangulat azonban csak szórványos jelenség, a névtelen szerzők aggodalmaik között elárulják, hogy még nekik is minden reménységük az Egyház áldozatkészségében van.

Már tárgyilagosabb hangot üt meg a szerző akkor, amikor a további fejezetben elismeri, hogy az 1684. hadjárat eredménytelensége az »öreg Innocent atyának« méltán okozott álmatlan éjszakákat. Miután megtudta, hogy hiába volt a nagy vér- és pénzáldozat, előbb elszomorodott, majd haragra lobbant, arra gondolva, hogy a hatalmas összegeknek jobb elhelyezést találhatott volna és azokat a szegény hívők zsebében hagyhatta volna. A hadjárat és a budai ostrom sikertelenségére vonatkozólag Rómában a kardinálisok és mások is különböző véleményeket hangoztattak.

Sokan azt tartották, hogy harmincezer emberrel nem lehet egy oly nagy és jól megerősített várost, mint Buda, ahol 20.000 janicsár és más lakosság tartózkodik, oly hamar bevenni. Előbb Érsekújvárt kellett volna megostromolni, ami sokkal könnyebb és eredményesebb lett volna. Csak ezután kellett volna újabb hadjáratral és nagyobb hadsereggel Buda alá vonulni. Így mind a két hadjárat meghozta volna a maga gyümölcsét és a császáriak még 1685-ben urak lettek volna Budán. Most az újabb hadjárat eredménye is bizonytalan, mert nem tudhatják, hogy a török tavasszal nem lesz-e még erősebb, mint a múlt esztendőben.

Mások szerint a háborúban nem lehet az eseményeket előre látni és az események sorrendjét pontosan meghatározni, mert az ellenség védekezésé-

nek mikéntje meglehetősen befolyásolja a támadások eredményét. A legbiztosabb út mégis az lett volna, ha csak alapos meggondolás után, elég pénz és fegyveres erő birtokában kezdenek az ostromhoz. A kellő körültekintés azonban Budánál hiányzott.

A pápa ezért annyira megharagudott, hogy majdnem megváltoztatta szándékát. Hangoztatta, hogy hiábavaló hadjáratok céljára nem ad több pénzt, de végre jobb elhatározásra bírták azzal a reménységgel, hogy a jövőben a császáriak körültekintőbben támadnak és a mulasztást pótolják. Emellett a Szentatyában azt a reménységet is ébren tartották, hogy Ukrajnában a lengyel király sajátkezű levelével ad rövidesen hírt a győzelemről. De ez a reménység is hiábavalónak bizonyult. Kamenic, a fontos határerőd nem esett el, sőt a lengyelek a török egy éjszakai betörése alkalmával 10.000 embert vesztek. Jalsovic bevétele viszont a pápának éppoly kevés örömet okozott, mintha egy régi püspöki palástot 50.000 koronáért akartak volna neki eladni, hiszen az áldozatok az elért eredménnyel annyira nem voltak arányban.

A hadi hivatalnokok azonban a pápa méltatlankodását irigységnek nézték s miután a pápa kijelentette, hogy hiábavaló hadjáratokra pénz nem akar adni, vakmerőségükben hangoztatták, hogy az anyagi áldozatok mértékével egyenes arányban ők is megtették kötelességüket. Hangoztatták, hogy a pápának és bíbornokainak kápolnáikban és kabinetjeikben nagy csatákról és győzelmekről való elképzelése nem tárgyilagos, mert tudniok kell, hogy a háborús szerencsét nem lehet kikényszeríteni. A török nem könnyű ellenség, vele szemben nem lehet gyors eredményeket felmutatni, nagy erődket és csatákat nyerni. Ehhez idő, ember és pénz kell. Ha pedig a római Szentszék valóban nehézséget támaszt, akkor a jövőben az eddigieknél csak kevesebb katonaságot tudnak fenntartani és ezért kevesebb eredményt fognak elérni. A Szentszéknek kell vállalnia a kockázatot, különösen mivel valószínű, hogy amit ez évben nem tudtak elérni, azt elérhetik a következő esztendőben. A császáriak az 1684. évi hadjáratban a magyarországi harc téren nagyobb eredményt értek el, mint a lengyelek Ukrajnában. Igaz, hogy a sikerek részben onnan származnak, hogy a török ez évben főserégét Ukrajnában tartotta, a lengyelek műveleteit egész nyáron pontosan figyelemmel kísérte s az ellene irányuló terveket pontosan elhárította.

Ha a rendszeres jövedelmek nem bizonyulnak elégnek, a pápának módja van ezeket megszámlálhatatlan módon tetszése szerint megnagyobbitani, mert tudott dolog, hogy a római Szentszék mily hatalmas, több mint királyi jövedelemmel rendelkezik. V. Sixtus pápa szokta mondani, hogy ő soha nem ismert pénzhiányt, ha kezébe egy tollat vett segítségül.

1685-ben a német katonaság bátorságának és harcikedvének föl-tüzelésére minden megtörtént. Ez évben a török főhadereje Magyarországon állott. Azonban az egyszer már megvert véreb nem akart kötélnek állni, hanem egyik helyről a másikra hátrált és végre egészen eltűnt. A török ugyanis attól félt, hogy ha Magyarországon végkép lenyúzzák róla a bőrt, Rómában a pápa is azt fogja kívánni, hogy most már a vitéz német sereg annyi győzelmes előretörés után Buda főváros ellen vonuljon és még ebben a hadjáratban köszörülje ki a tavalyi csorbát. Ez a pápa örömet nagyon fel-fokozná és bosszúsága elmulna a tavalyi hiábavaló kiadások miatt.

E reménységekre elég ok is volt. A császári hadsereg 60.000 emberből állott és a katonák a kivívott győzelmek feletti örömkben újabb bátorságot éreztek a tettekhez. A töröknek viszont a kudarcok után nem volt kedve szembeállni a keresztényekkel. Az időjárás is jóideig kedvező volt ahhoz, hogy az ostromot folytathassák és viszont a törököt is megfigyelhették volna, ha az ostromlott Budára fölmentő sereget akart volna küldeni. Gonzales császári mérnök ajánlkozott is, hogy rendkívüli erejű bombáival tönkrelövi a várost és így az ostromlottak nem tarthatják sokáig magukat: vagy elmenekülnek, vagy megadják magukat. Eszerencsés körülmények miatt Rómában azt várták, hogy Magyarországról nemsokára befut a kurir a rég várt hírrel, hogy a keresztények bevették Buda várát s a török mecseteket ismét katolikus templomokká lehet felszentelni. E reménységek azonban ismét nem váltak valóra. Rómának csakhamar tudomására hozták, hogy a császári seregben sok a megbetegedés, a kedvező időjárás gyorsan megváltozott és így nem volna észszerű egy oly veszedelmes vállalkozásba fogni, amelynek eredményét a rövid idő miatt sem lehet előre látni. Ezekre a magyarázatokra a Szentszéknek meg kellett nyugodni s előkészülni arra, hogy a következő hadjáratra honnan szerzi meg a szükséges segélypénzeket, hogy azokat Buonvisi bíboros útján a hadseregnek juttassa. Úgy látszik a Szentatya nem találja meg kedélye nyugalma mindaddig, amíg a töröktől Buda várát vissza nem szerzi. A Szentatyának az utókor megbecsülése és nagy dicsőség jutna osztályrészül, ha a keresztény hatalmak között az ő közbenjárására megkötött nagyszövetség az ő pénzáldozatai folytán oly eredményeket mutatna fel, hogy visszafoglalhatnák *Magyarország hatalmas fővárosát*. Ez a legkívánatosabb és a legdicsőbb dolog volna, fejezi be az író elmélkedését.

Buda visszafoglalásának első sikertelen kísérlete nagy nadi kritikai irodalmat keltett életre. Az egykorú hadtörténeti nyomtatványok mindegyike nagy terjedelemben foglalkozik a vállalkozás sikertelenségének okaival. A kor íróinak és stratégáinak véleményét talán legjobban Paul-Conrad Balth. Han »Alt und Neu Pannonia«²¹⁵) c. 1686-ban megjelent műve foglalja össze.

Han abból indul ki, hogy miként egy szerencsés lefolyású háborúban mindenki részes akar lenni a dicsőségben és mindenki magának akarja tulajdonítani benne a vezető szerepet, úgy Budavár szerencsétlen ostrománál senki sem akarta a felelősséget vállalni. Az a néhány tábornok, akit megvádoltak, hogy egymásközötti viszálykodással és a fővezérrel szemben tanúsított engedetlenséggel növelte a bajokat, annyira tisztázta magát a császár előtt, hogy mindenki kénytelen volt elhallgatni. A szerencsétlen ostrom tárgyilagos mérlegét a következőkben ismerteti: 1. A császári sereg még nem mestere a harctérnek és már késő nyár volt, mikor Budát megtámadta. 2. A Franciaország részéről fenyegető veszedelem miatt a bajorok, a frankok és svábok nem tudtak idejében a vár alá vonulni s ezért a három helyen megosztott császári hadsereg nem volt elég erős Buda megvételére. 3. A municiót és élelmet a Budától 32 magyar mérföldre fekvő Bécsből kellett szállítani igen erős kíséret mellett, a jókarban tartott Thököly-erődök, nevezetesen Újvár, Eger és Székesfehérvár felől fenyegető támadások veszélye miatt. Ez okozta, hogy municióban és élelemben néha

hiány állott be. 4. Mind a magasrangú, mind pedig az alacsonyabbrendű katonák sokat szenvedtek a magyarországi hőségtől, a nedves levegőtől és az egészségtelen boroktól (!) kapott betegségtől, ami súlyos akadályokat jelentett az ostrom szempontjából. 5. Nagy baj volt, hogy a császári hadsereg nem rendelkezett elég aknamesterrel, a meglevők sem voltak mindig megbízhatók, egy részük pedig átszökött az ellenséghez. A védelem szempontjából pedig a következő nehézségek hiusították meg az ostromot: 1. A város nagysága, régi és vastag falai. 2. Az erős megszálló katonaság, akik között oly kiváló lövészek akadtak, hogy a keresztény sereg futóárkaiban nem is mert mutatkozni. 3. A török parancsnok jó ötlete, hogy a tűzvész megakadályozására a házak fedelét lehordatta és az épületeket homokzsákokkal fedette be. 4. A lakosságnak a végletekig való védekezése, csak hogy megtarthassa tulajdonát és vallási szabadságát. Ilyen segítsége volt az ostromlottaknak a korán beállott kemény tél is, amely az ostromot lehetetlenné tette. Azokra az erkölcsi defektusokra, amelyek az ostrom folyamán annyira elharapóztak, hogy a császári sereg teljes zűllésben oszlott szét, az egykorú források közül érthető okokból csak kevés tér ki. De azért, mint majd látjuk, erre is van példa. Csak Marco D'Avianonak, a sereg apostoli misszionáriusának volt bátorsága a császárhoz írt leveleiben a bajok főforrására rámutatni, sajnos, az általános erkölcsi romlás közepette egyelőre nem sok sikerrel.

Meg kell említenünk még, hogy a szerencsétlen 1684. évi hadjárat írói miként vélekednek a franciák magatartásáról, amelynek szintén része volt a szerencsétlen hadjárat előzményeiben. A már idézett »Rom bereue dein Geld nicht« c. munkának XXI. fejezete a francia politika célját így foglalja össze: Az állambölcsek megzavarodva néztek és egymással ellenkező okokat tulajdonítottak Franciaországnak a török háborúban tanúsított különféle mesterkedései magyarázatául. Nem tudják megérteni a csel-szövények okát és célját, csak azt látják az elfogott levelekből, hogy a franciák pénzzel és más segéllyel sietnek a magyar lázadó tömegek segítségére és követeik útján iparkodnak megbontani azt a szövetséget, amelyet a kereszténység ősi ellensége ellen a császár a lengyel királlyal kötött. Látják, hogy különféle államcsinyekkel akarják a lengyel király figyelmét a kereszténység szent ügyéről elterelni, hogy Ausztria magárahagyatva minél gyengébben álljon szembe az ősi ellenséggel. A vélemények eltérnek egymástól, de alig hihető, hogy mindez a magyarországi lázadók iránti rokonszenvből történt, hiszen Franciaország maga is szenvedélyesen üldözi a hitetleneket és sok ezer embert üzött ki ezen a címen tartományaiból. Viszont az ottomán birodalom iránt érzett barátságból sem történhetett ez, mert nem gondolható, hogy oly nagy államfő, akit a legkeresztényebb uralkodónak neveznek, elősegítse a törökök keresztényüldözését és vérengzését. De a francia magatartásnak tulajdonképeni céljára még sem nehéz rámutatni. Franciaország akciói főként oda irányulnak, hogy Ausztriát és annak államfőjét egy veszedelmes háborúba kergessék, egyrészt a törökök, másrészt a lázadó magyarok ellen. Ebben a háborúban Ausztria elerőtlenedve, erődítményeit és tartományait elvesztené, önmagában a német fejedelmeknél sem találhatna segítséget. Így a török Bécset magáévá tehetné és elárasztaná a római birodalom többi tartományait is. A német fejedelm-

11. Paul Balth. Han Alt u. Neue Pannonia 1686. c. művének címképe.

12. A Brevi notizie de gli ventisette Em. Sign. Cardinali 1687. c. mű címképe.

13. A *Das vormals so mächtige u. edle... Königreich Hungarn* 1684. c. mű címkepe.

14. A *Das ehemals gedrückte... Königreich Hungarn* 1688. c. mű címkepe.

15. A Teutsch- u. Ungarisches Geschicht- u. Kriegs-Muster 1684. c. mű címképe.

16. Bremundan Floro historico de la guerra sagrada contra Turcos 1686. c. műve 2. részének címképe.

17. Happellius Hochverdiente Ehren-Seule christlicher Tapfferkeit 1688. c. művének címkepe.

18. A Lebens-Beschreibung dess weyländ...weltberühmtesten Helden Carl des V., Hertzogen zu Lothringen... 1691. c. mű címkepe.

ségek borzalmas szorongatottságukban kénytelenek lennének a francia Lajoshoz könyörögni segítségért s hogy ezt könnyebben elérjék, fel kellene ajánlani neki a római császári koronát, vagy legalább is a dauphine-t kellene római királlyá kikiáltani. Nyilván ez volt a francia cselszövények igazi célja, mert Franciaország remélte, hogy »oblique force« útján elérheti azt, amit az elmúlt években nyílt erővel, fegyverekkel nem tudott magának kivívni. A francia miniszterek e ravasz államcsínyre azonban balul ütött ki. Mikor kieszelték, nyilván nem gondolták meg »quod Imperia sint fatalia« és hogy a legbölcsebb intrikák is csak akkor termik meg gyümölcsüket, ha az idő kedvez nekik, különben azoknak gyümölcsét más aratja le. A Szent Lágának azonban győzedelmeskednie kell a török birodalmon és mindazoknak pirulniok kell, akik ily magas célokat emberi erőszakkal meghiusítani merészkedtek.

A francia politika játéka az egész felszabadító hadjáratot végigkíséri. A német irodalom állandóan rámutat XIV. Lajos és a francia diplomácia ellenséges magatartására, amely a hadjáratok folytatását annyiszor megakadályozta és a török ellenállóképességét megnövelte. A francia »Staats-Modell« sokszor humoros és szatirikus beállítása mellett komoly, tárgyilagos állásfoglalásokkal is találkozunk és vissza-visszatér az a vélemény, hogy Buda első ostromának sikertelensége a franciák rovására irandó. Az »Inter ortum et occasum exiguum discrimen internoscitur«⁽²¹⁶⁾ c. 1688-ból származó röpirat, mely a különbékét kötött Velence és főként XIV. Lajos ellen kel ki, a következő véleményt nyilvánítja a franciák magatartásáról. A franciák okai annak, »dass man unterschiedlicher Orthen des Römischen teutschen Reichs ansehnliche Mächten auf der Kron Franckreich weitere attentate zurückhalten müssen, und also der Römischen Kaiser gegen die Türcken mit so ergebigen Kräfften, als man gerne gewolt, nicht secundiren können, dahero auch erfolget, dass die erste Belagerung Ofen fruchtlos und mit so unbeschreiblichen Schaden auff Christlichen Seiten, insonderheit mit Ruin des meisten Theils von der so ansehnlichen Käyserlichen Armee, an Reutherei so wol als Fuszvolk zu mit weniger Glori und beschertzung der Feinde aufgehoben werden müssen.«

A kor kedvelt szatirikus-polemikus dialogusainak is állandó tárgya a francia intrikák céljának felfedése. A hadjáratok sikerei a francia politika csődjét jelentik és vele mindazokét, akik XIV. Lajosba helyezték reményüket. Az 1690-es évek legelején megjelent »Entretien politique du Comte Tekeli et du Grand Mufti«⁽²¹⁷⁾ c. nyomtatványban a mufti szerint »ce fut l'amitié de Louis XIV. qui fut cause... de la perte irréparable que nous avons faite de Bude et de plusieurs autres places en Hongrie.« Thököly vereségének is e szerint a francia barátság az oka, amire azonban Thököly csak azt válaszolja, hogy ez nem a mufti, hanem a szent liga tagjainak szájába való beszéd. Igaz, hogy ez a nyomtatvány is azt a német álláspontot képviseli, amely a magyarországi felkelés tulajdonképeni hátteréről nem akar tudni és számtalan változatban hozza Thökölynek és a töröknek a tudomására, hogy pusztulásukat a franciáknak köszönhetik.

De már jóval ezelőtt, 1684-ben is a »Newes Piquet-Spiel«⁽²¹⁸⁾ óvja a törököt a »francia kártyától«. A kétoldalas párbeszédben a nagyvezír

felszólítja a budai basát, a muftit és a janicsár agát, hogy menjenek kártyázni. De azok azt mondják, hogy nem tanácsos francia kártyával játszani. A nagyvezír ekkor a maga szakállára próbálkozik: »wolt jhr mit mir nit spilen, wil ich andere suchen und nacher Wienn gehen, mein Kunst, allda zu probiren.« Azonban a lengyel király, a bajor és a szász választó is Bécsbe megy, hogy megnézzék, vajjon becsületesen játszanak-e. A vezír elveszti a játékot, a mufti pedig szemére veti, hogy nem hajlott a tanácsra, a birodalmat romlásba vitte.

A francia politikai irodalom azonban általában tárgyilagos állásfoglalást mutat a magyarországi török háborúkkal szemben. Az a rokonszenv és érdeklődés, amely a francia szépirodalomban a magyar kérdések iránt megnyilvánul, a történeti és politikai irodalomban is megtalálható; a német birodalom területén megjelent nagyszámú, a fölszabadító hadjáratlalt foglalkozó francia nyelvű művek pedig bizonyára éreztették hatásukat a francia közvéleményre, amelynek — legalább a török kiűzésével kapcsolatban — ez időben kevés köze volt XIV. Lajos politikájához. A sok egymást ismétlő politikai mű közül a »Le Turc subjugué...«²¹⁹ 1686-ban megjelent munkát ismertetjük. A mű Buda és Pest történetének, valamint a császári hadsereg és a segédc csapatok haderejének felsorolása után azzal kezd a háború történetét, hogy a törököket barbár fennhéjásuk ragadta el akkor, amikor Magyarország után Németországot is el akarták árasztani és vállalkozásukat csak Isten kegyessége és az egész keresztény világ imái hiúsították meg. Amikor 1683-ban a 200.000 főnyi ottomán armádia Kara Musztafa vezérlete alatt három hónapig vadul támadta a nagy fontosságú »Boulevarde de l'Allemagne«-t, oly makacsul, amire az elmúlt századokban még nem volt példa: Bécs az ottománok igájába roskad, ha a hadak istene nem világosítja fel a lengyeleket, bajorokat, szászokat és a császárság más népeit, hogy siessenek az osztrák főváros segítségére és osztozkodjanak a hitetlenek leverésének dicsőségében. Miután leírja a bécsi ostrom következményeit, így folytatja: a »Grand Seigneur«, hogy a bajt orvosolhassa, minden kísérletet megtett, hogy a véres háborúknak végetvessen. A keresztényekre nézve legelőnyösebb békét ajánlott fel a császárnak és mikor a bécsi udvar ezt visszautasította, a lengyel királyhoz, majd a velencei köztársasághoz fordult, hogy őket titkos kiegyezésre bírja. El akarta választani a lengyeleket és a velenceieket a szent ligától, amelyet a Szentatya, XI. Ince oly ügyesen irányított az egyház költségén, Jézus Krisztus és az egyetemes igaz hit javára. A továbbiak folyamán ismerteti Buda 1684. évi ostromát, amely 10.000 keresztény vérébe, oly nagy erkölcsi és anyagi áldozatokba került és nem egy kincstárt ürített ki. A császári udvar azonban nem vonakodott egy újabb kísérlettől, tudva azt, hogy Buda főváros elfoglalásától függ egész Magyarország és a szomszédos országrészek sorsa.

A fölszabadító hadjárat második és harmadik esztendejének kevés eredménye keltette csüggedést azonban csakhamar a bizalom váltja fel. Már 1685-ben az »Europa wirstu denn des Krieger nicht müde?«²²⁰ c. politikai mű nagy optimizmussal tárgyalja, hogy mit végeznek a nyáron a császáriak, megostromolják-e ismét Budát, mit cselekszik majd a török és végül mi lesz az utóbbiak sorsa. Áttekintve a legutóbbi évszázadot,

megállapítja, hogy a török hat vagy még több különböző erejű betörést kísérelt meg Magyarországra és mindannyiszor többet nyert, mint veszített, kivéve a legutóbbi, 1683. évi kísérletét. Ez a vállalkozása borzalmas módon ütött ki, mert mint egy elvert kutyának, sántítva kellett eloldalognia, 60.000 embernél többet, sőt egész táborát a keresztények zsákmányául kellett hagynia. Amikor a török szerencsétlenségének okát kutatja, ezt abban látja, hogy a század folyamán még sohasem állott ily hatalmas keresztény szövetséges hadsereg ily hősiek vezérék vezetése alatt Magyarországon, hogy az ősi ellenséggel felvegye a harcot. Bár »ante belli eventum« nem lehet megállapítani, hogy a török háború Magyarországon miként fog végzódni, mégis amennyit »ex anteactis et praesenti rerum statu« előre látni lehet, feltételezhető, hogy a háború a keresztények javára fog eldőlni. Reményeit a következő indokokkal támogatja: először is az ottomán porta a mostani háborúban oly sok hatalmas ellenséggel áll szemben, mint még soha. Az annalesekben is alig található följegyzés, amely arról szólna, hogy a római császár, a lengyel király, a velencei köztársaság és a pápa vezetésével sok más olasz fejedelem is, egyesített erőkkkel szállott volna hadba az ősi ellenség ellen.

A római pápák a multban már több ízben fáradoztak, hogy a keresztény hatalmakkal nagy szövetséget létesítsenek a török ellen, különösen akkor, amikor ez utóbbi Velencét támadta meg és Itália biztonságát is veszélyeztette. De ellentétes államérdekek és egyoldalú, önző állásfoglalások mindig meggátolták a szövetség komoly megvalósulását, míg végre a fenyegető veszedelem és XI. Ince pápa hathatós közbenjárása elhárította az akadályokat. Ez a szövetség az ősi ellenség vélt nagyhatalmát és képzelődéseit majd más világításba helyezi és a törökök néhány tartományt is adnának, ha soha nem kezdték volna el a háborút.

A török haderő a két eddigi hadjárat alatt annyira kimerült és legyengült, hogy évek mulva sem lesz képes erejét egészen összeszedni, annál kevésbé megbízható hadsereget felállítani. Az elmúlt esztendőben a török hangoztatta, hogy öt, vagy még több százezer emberrel készül előzőlni egész Magyarországot és a mult vereségét kétszeresen fogja megbosszulni. Az események azonban épp az ellenkezőjét bizonyították, mert a gaz kutyák arra sem voltak képesek, hogy Buda előtt a 30.000 főnyi keresztény hadseregnek ellenálljanak. A 16.000 janicsár a várba menekült és ennek falai mögött várta meg a hadjárat végét. »Hol maradt tehát, ti üvöltő kutyák, 500.000 emberetek, akikkel a keresztényeken bosszút akartatok állni? Igen, ha a fákról is katonákat lehetne lerázni, ha az ázsiai szúnyogokat katonákká lehetne varázsolni, akkor volna elég emberetek. A mostani háborúban megint akkora hűhót csaptatok, mintha 300.000 emberrel kezdenétek támadást Magyarországon, hogy a római császár hatalmát gyengítsétek és a magatok javára döntsétek el a háborút.«

A bizalomnak olyan nagy foka csendül meg, amikor kijelenti, hogy a németekben nem volna bátorság és kemény ököl, ha nem készülnének el rövidesen a 70.000-nyi törökkel, akik javarészt gyakorlatlan katonák. Véleménye szerint egy 25—30.000 főből álló jó német hadsereg nagyon is elégséges, hogy a török hadsereggel gondolkodás nélkül megütközzék. Hiszen olyan kiváló hősök, mint Scanderbég és a két Hunyadi nem nagyobb-

számú katonasággal megverték a török ármádiát, holott az akkoriban a mai-nál tekintélyesebb és gyakorlottabb volt.

Az elmúlt évek tanulságait és eredményeit tárgyalva, természetesen megemlékezik Buda sikertelen ostromáról is és az előbb ismertetett munkákhoz hasonlóan elmondja azokat a véleményeket, amelyek az ostrom mellett szóltak és amelyek a törökkel való megegyezés előnyeit hangoztatták. A maga részéről a megegyezés mellett foglal állást, mert inkább a várat kellett volna biztosítani, mint a zsákmányt. Ezzel a keresztény seregek időt nyertek volna és számos ember életét mentették volna meg. Értesülése szerint Buda várában 16.000 janicsár tartózkodott, ezenkívül 30.000 főnyi lakosság és még külön 10.000 zsidó, akik mind fegyvert ragadtak az ostromlók ellen, részben, hogy megbosszulják magukat, amiért néhány évvel ezelőtt Bécsből és Ausztriából kiűldözték őket. A várvédőknek elegendő élelmük és municiójuk is volt, csupán vízben szenvedtek hiányt. Egy tisztől, aki végig küzdötte az ostromot, úgy hallotta, hogy a házak befedésére és tűzmentesítésére a keresztények adtak időt az ellenségnek. Miután ugyanis bevették a Vizivárost, teljes nyolc napig szünetelt a roham és az ágyúzás is. Továbbá amikor a vár mögött levő utolsó akna felrobbantására került a sor, a császári sereg vezérei emiatt haditanácsot tartottak és ezenkívül még szükségesnek látták, hogy Bécsből is külön utasítást kérjenek. Közben pedig száz török kényelmesen kivonulhatott az aknához és miután az ott strázsáló császári őrséget levágta, az aknát megsemmisítette és bántatlanul vonult vissza a várba. Rövidesen ezután parancs jött Bécsből, hogy szüntessék be az ostromot. Ha a császáriaknak akkor sikerül bevenni Budát, könnyen urak lehettek volna Magyarországon és megfélemlíthették volna a törököket.

A mű szerzője attól sem riad vissza, hogy tárgyilagosan megállapítsa a keresztény hadseregben elkövetett sok hibát. »Jó volna, ha a tábornokok között megszűnnének a nézeteltérések, amelyekről a ravasz barbároknak tudomásuk van és a mi kárunkra, viszont a saját előnyükre használják ki azt. Sapienti sat. De ne beszéljünk erről többet, csupán még annyit, amit a tisztek és a legénység egyaránt fölpanaszol. Ezekben a háborúban éppen a legelőkelőbbek, akik a hadsereg felett döntenek, csak saját hasznukat és zsebüket nézik, a katonák pedig megdögölhetnek, a közjólét és közérdek pedig nem egyéb üres szavaknál. Idők folyamán a generálisok, ezredek és a hadi hivatalnokok közül a legtöbb csinos összegeket harácsoltt össze magának és mikor az időt alkalmasnak vélte, leköszönt állásáról, helyét egy másik pénzéhes társának engedve át. A szegény alattvalók pedig kimerültek és elnyomorodtak. Amikor azután a vezető egyéniségek végre megúnták a bomlasztó háborút, kényszerűségből nyomorúságos békét kötöttek. Felteszem a kérdést, hogy háborúink eddig nem így végződtek-e.«

Most azonban mást remél. A császáriaknak a szokottnál tekintélyesebb erők állnak rendelkezésére. Velence és Lengyelország szövetsége biztosítékot nyújt arra nézve, hogy a keresztény seregek nyugodtan kezdhetik meg a hadjáratot. Amikor fölveti a kérdést, hogy a Délmagyarországon állomásozó császári hadsereg Buda ellen vonul-e, arra a következtetésre jut: nem valószínű, hogy a császáriak hamarosan megrohamoznák Budát. Elsősorban is még élénk emlékezetben van az elmúlt had-

járat kudarca. Feltételezhető tehát, hogy nem túl nagy a vágy bennük mindent újra végig élni azon a harctéren, amelyen a fegyver, éhség és betegség annyi sok jó katonát pusztított el. Az is a budai támadás ellen szól, hogy a török hadsereg legnagyobb része ez évben Magyarországon fog támadásba lépni a császáriak ellen. Biztos tehát, hogy a hadjárat elején nehéz küzdelemre van kilátás, míg sikerül az ellenséget megfékezni. Ezenkívül a törökök Budán, miután az első ostromban ők kerekedtek felül, bátorságra kaptak és nem félnek túlságosan a keresztény seregektől, annál kevésbé, mert a várvédelem megerősítést, municiót és élelmet kapott és mintegy ezer ember dolgozott az erőd megjavításán. Úgy tűnik fel, mintha ez a *királyi főváros szinte végzetes határkő* volna a császári sereg útjában, amelyről a keresztény fegyverek annyiszor visszapattantak.

Mindezek alapján az a véleménye, hogy a császáriak ez évben nem támadják meg Budát, hanem harcokban iparkodnak a törököt gyengíteni. Viszont az is lehet, hogy a császári hadsereg korai hadjáratra készül föl és mielőtt a törökök főerejükkel támadnának, megkezdí Buda ostromát és beveszi a várat. Mindezt azonban könnyebb elmondani, mint megtenni. A török ugyanis nem egykönnyen enged ki kezéből egy oly erődöt, amelytől többi hódításai is függnék. Végző esetben majd arra is el lehet készülni, hogy igyekszik áttörni a várat körülvevő császári csapatokat és megverekszik azokkal, csak hogy ne kelljen átengednie Budát. A császári hadsereg hadműveletei tehát a jelenlegi háborúban két lehetőségen alapszanak: a harctéren lezajló csatákon és Buda ostromán. Az előbbivel gyengíteni kell az ellenség erejét, megsemmisíteni a felmentő sereget. Ez dönti el a háború sorsát. Enélkül az egész háború csak annyit jelent, mintha madarakra lövöldöznénk és hol a szárnyat, hol a lábat, hol pedig a nyak kis pontját találja el golyónk, de sohasem a testet, ami halált hozó volna. Ameddig a török tartja Budát, addig a keresztény előrenyomulás Magyarországon bizonytalan talajon történik. Az egyik vagy a másik különálló erőd elfoglalása nem jelent sokat.

A szerző ezután bő kitéréssel ismerteti a török hatalmának megszilárdulását Magyarországon. A mohácsi vész előtti eseményekről szólva csodálkozik a magyar rendek könnyelműségén, hogy királyukat, II. Lajost Szolimán követének börtönbe vetésére vették rá. II. Lajos lakodalmaról és Nándorfehérvár elfoglalásáról szólva hanyagsággal vádolja a királyt, aki megnyitotta a keresztény országok kapuját a mohamedán ördög-fajzat előtt, hogy szerencsétlenség, kétségbeesés és vér jelezze útja nyomát. A magyar rendekről szólva megjegyzi, hogy csak akkor, amikor a véreb már a fél királyságot elnyelte, törülték ki szemükből az álmod, hogy Magyarországról végre kiverjék a törököt, aki csak nevetett a mieink tehetetlenségén. Mindezt azért mondja el, hogy lássák, mily könnyelműen játszották át a magyarok török kézre a birodalom nagy részét és hány százezer keresztényt kellett később feláldozni, hogy a véreb karmai közül kiragadhassuk a zsákmányt.

Amidőn változatlanul kutatja azokat a meggyőző bizonyítékokat, amelyek a török hatalmának végére engednek következtetést, arra az eredményre jut, hogy a Mindenható, aki a leghatalmasabb birodalomnak is határt szab, valószínűleg már rég elintézte a török birodalom fatális periód-

dusának idejét, amelynek elteltével bekövetkezik a bukás. A töröknek megjövendőlték, hogy birodalmát a frankok fogják megdönteni. Frankok alatt azonban nem csak a franciákat értik, hanem általában minden európai nyugati népet, mint ezt Pietro Della Valle följegyzéseiből és Tavernier keleti útleírásaiból tudjuk. A törökök bukására prognosztikonok is vannak. Megjósolták, hogy a mohamedán tanok ezer évig fognak uralkodni, azután azonban teljesen elpusztulnak, vagy legalább is nagy átalakulást szenvednek. A mult évben közszájon forgott, hogy Budán még az ostrom előtt két kísértet keresztény öltözékben jelent meg egy sziklaoduban. Az eset a basa füléhez jutott, aki árulástól tartva janicsárokat küldött ki az odu betömésére. A janicsárok azonban annyira megrémültek, hogy jórészt elmenekültek, aki pedig a parancs mellett kitartott, nagyon rossz testi állapotban került dolgvégezetlen vissza. Ez a basának még nagyobb gondot okozott, tehát kegyelmet ígért három keresztény rabszolgának, ha bemerészkednek és kiderítik a kísértetek mibenlétét. A szegény rabszolgáknak úgysem volt mitől tartaniuk, tehát nyugodtan bementek az oduba, ahol a szellemek így szóltak hozzájuk: »Szegény keresztények, Isten megkönyörült nyomorúságotokon és elhatározta, hogy tüzes ostorával megrendszabályozza a török birodalmat. Ezért fogjátok ezt a kardot és vigyék el a basának annak jeléül, hogy a keresztények beveszik Budát és a basa fejét ily kardra tűzik fel.«

A szerző nem foglal állást, hogy a mesét igaz történetnek, vagy pedig csupán legendának tartja-e, annál kevésbé, mert Buda első ostroma nem igazolta az égi jel magyarázatát. 1684 februárjában ugyanis egy égi jelre lettek figyelmesek az emberek. A hold mellett két másik hold állott és mind a hármat egy nagy kereszt kötötte össze. Nyugat felé azonban a sápadt félhold a kereszt elől visszavonult, végül pedig egészen elhalványult, úgyhogy a kereszt most már egymagában tündökölt az égen. Ennek általánosan elfogadott magyarázata volt, hogy a keresztények a török hatalmát meg fogják törni, elhomályosítani, sőt egészen kiirtani.

Buda sikertelen ostroma ellenére nagyon reménykedő hangot szólaltat meg a »Der hohen Christlichen Allirten und des Türckischen Gross-Sultans neu eröffneten geheimer Kriegs- u. Staats-Rath«²²¹ c. politikai röpirat, amely az 1686. évre tervezett Buda elleni támadástól vár fényes sikert és ezt elsősorban a Szent Liga erejétől reméli: »Denn eine solche Allianz, von so mächtigen und dem Türkischen Reiche angränzenden Potentaten, die anietzo die Waffen wider darselbe ergriffen, ist in Keiner Historie leicht zu finden. Dahero wolte ich fast wetten, dass diese frey Mächten, wenn sie nur ihren Eifer und Eintracht nicht unterbrechen liessen, capable genug wären, nicht alleine den Türcken aus Europa zu jagen, sondern sein gantzes Reich binnen 5 Jahren übernhauften zu werffen.«

Az 1686. év beszámolója a keresztény seregek sorozatos győzelmeinek jegyében a lelkesedés legmagasabb fokán szólnak és nem találnak elég magasztaló jelzőt elsősorban Isten kegyelmének, azután pedig a szent szövetség tagjainak, a hadvezéreknek és az egész keresztény armádiának dicsőítésére. Paul-Conr. Balth. Han, az »Alt und Neu Pannonia« szerzője az Isten nevében megkezdett 1686. év eseményeiről szóló beszámolójában részletes leírást nyújt azokról az előkészületekről, amelyek odairányultak, hogy elő-

teremtsék mindazt, ami a háború korai megkezdéséhez szükséges, hogy a katonák mindennel el legyenek látva, a barbár ellenség pedig alaposan meg legyen félemlítve. »Annyi gonddal, fáradsággal és szorgalommal jártak el, hogy azt sem kellőképen leírni, sem eléggé dicsérni nem lehet. Nem lehet kétséges, hogy a jóságos Isten, aki az elmúlt esztendő megáldotta, a császári felség igazságos és eddig győzelmes fegyvereit, valamint hűséges minisztereinek tanácsait és hadi vállalatait ebben az évben is célhoz és gyarapodáshoz juttatja. Mindezt, mint a titkos levélváltásokból kiderül, a török félelme egyre növekszik, de éppúgy a mi reménységünk is, hogy a nemes, dicséretre méltó és annyi esztendőn át meggyötört Magyarországból most sikerül kiverni őket, amit a mű szerzője a következő, szívből fakadó kívánságokban fejez ki:

»Te hatalmas Ura a világegyetemnek, mutasd meg erődöt! Mentsd meg kereszténységedet, add, hogy az ellenség meghátráljon, segítsd ismét felemelkedni a nemes Magyarországot, hogy ez az áldott föld újra fölvirágozhasson! Adj erőt Leopoldunknak és áldd meg fegyvereit, hogy elháríthassa rólunk az ellenség dölyfös aljasságát, amellyel oly rég gyöttri népedet! Adj a ég, hogy Leopold nemsokára úr legyen Konstantinápoly felett! Kell, hogy a telihold már egyszer megfogatkozzék és Isten akaratával leáldozzon. Fel! Űzzétek ki a törököt, törjétek össze hatalmát, amellyel annyiszor gúnyolta a kereszténységet! Akkor ismét szabad elöttetek Buda, *mint a német hősiesség jutalma!* Akkor felharsan majd a keresztény Victoria! Az Ég pedig visszhangozza: úgy legyen!«

A szerző ezután beszámol a január eleje óta megindult lázas készülődésekről, a seregek elhelyezkedéséről, részletes kimutatást közöl az ezredek létszámáról, amelyet 92.500 főben jelöl meg. Beszámol a Bécsbe érkezett hírekről, amelyekből látjuk, hogy állandóan figyelemmel kísérték a Buda körül történeteket. Január végén Mercy gróftól küldött értesítés szerint Mercynek és Heusslernek 4000 emberből álló sereggel a török ellen kellett vonulnia, miután tudomásukra jutott, hogy erős török csapat élelemmel és municióval Buda felé tart, mégpedig Szegeden át, miután ez a város az egyetlen átjáró, amely a török számára nyitva áll. Az értesítés szerint Mercy serege már át is vonult Szegeden, kifosztotta a várost és minden ellenszegülőt lemészárolt. A török megszálló csapat azonban a várba vonult vissza és ott oly kétségbeesetten védte magát, hogy a keresztények kénytelenek voltak az ostromot abbahagyni és miután felgyújtották a várost, eltávoztak. Áprilisban Budáról küldtek megbízható értesítést Bécsbe, amely szerint Konstantinápolyból egy aga a határerődök katonaságának zsoldja számára szükséges nagy pénzüsszeggel érkezett Budára. Ezzel egy időben kikötött Budán néhány municióval és élelemmel megrakott hajó. Májusban már naponta érkeztek az önkéntesek Bécsbe, egyedül Katalóniából 400 vállalkozó érkezett. Számos önkéntes jelentkezett Spanyol-, Francia- és Angolországból, valamint Hollandiából, akik valamennyien a lotharingiai herceg vezérlete alatt akarták bátorságukat bebizonyítani és harcolni az ősi ellenség ellen.

A Buda ostromára történt fölvonulásról közölt leírásaiban örömmel állapítja meg, hogy ezúttal elmaradt az általános hadiszemle, hogy mindenki idővesztés nélkül Budára siethessen. Megelégedéssel írja le, hogy meg-

érkezett Budára 15.000 bombával Gonzales spanyol tűzmester is, aki nemrégén menekült meg egy robbanás alkalmával a halál torkából. A Buda megszállására érkezett seregek számát 80—90.000 főre teszi. Megjegyzi, hogy a hadiszakértők véleménye szerint a hadsereg csupa egészséges derék daliából áll, úgyhogy kár volna, ha csak egy is elpusztulna közülük. A haditervet, majd az ostrom megindulását és Buda bevételét is lendületes, sokszor költői emelkedettséggel ihletett oldalakon át írja le.

Buda visszafoglalása után a »Triumphirender Reichs-Adler«²²²) c. politikai röpirat a nagy győzelmet és Magyarország felszabadításának óriási jelentőségét a császárság és pápaság szempontjából egyaránt értékeli. Míg a császárnak a franciákkal szemben jelent nagy előnyt Thököly kudarca és a magyarországi hadsereg felszabadulása, addig a pápának nagy hasznára van a régi püspökségek visszaállítása. A szerzőt tisztán a reális szempontok vezetik:

»Wer leugnet, wann Ungarn hinwieder erobert, wie es dann bey so gestalten Dingen jetzo leichtlichen geschehen mag, dass das Haus Oesterreich in Orient wenig Gefahr zu besorgen, sondern die schönste und beste Armee aus Ungarn und Croaten, als der Herren Frantzosen abgesagteste Feinde vermischet, aus eignem Kosten in das Feld stellen kan; und so auch in das künfftige eine Ruptur mit Frankreich entstehen solte, darff man keine Reflexion auf den Töckeli oder Türcken mehr machen, herentgegen mit gantzer Macht Frankreich einmal zu Paaren treiben, und den Päpstlichen Stuhl hierdurch aller Gefahr befreyn. Um dieser Ursach willen haben Ihro Päpstl. Heiligh. den König von Engelland und Hertzoge von Lothringen Cardinals-Hüte gesendet, damit sie sich weiter um die Christl. Kirche meritiren, und so wol der Türcken als Frantzosen Dessenin bestens hintreiben, gestalt sam der erste einzige Ursach seyn soll, dass Frankreich seine Praetensiones auf Chur-Pfaltz nicht mit gewaffneter Hand suchet, welcher aber schwerlich zu trauen. Tertio haben Ihro Päpstl. Heiligkeit auch aus Eroberung Ungarn den grösten Nutzen zu gewarten; das Ertz-Bistum Gran, so man gen Ollmütz in Mehren verlegt, das Bischoffthum Erlau, das Ertz-Bisthum(!) Fünffkirchen, Colozza, Griechisch-Weissenburg, die Abbtleyen Ofen, Neuhäusel und Novigrad(!), das Bischoffthum Tockay(!), Weitzen, Abbtleyen Onoth und Caschau, &c. Zweiffels ohne ihr voriges Seculum erlangen, und der Geistlichkeit das Ihre wird restituiret werden, wie sie denn schon desswegen sich angemeldet, auch in Ofen, Neuhäusel, und andern dergleichen Orten, bereits die wirkliche Possession zu ergreifen nicht gesäümet. Wie viel tausend können nur Ihre Päpstl. Heiligkeit jährlich aus disem schöne Land haben? Was vor eine Menge Ordens-Leute werden sich alldorten niederlassen?«

Az elért sikerek után lehetőnek tartja, hogy a török nem maradhat meg többé Európában. »Ob man nachgehends den Sitz von Constantinopel weg gen Alkair (Kairo), oder Damascus, oder Aleppo verlegen wird, stehet dahin; geschichts, so wird das Türkische Chaos in kurtzen zerfallen, und der unüberwindlichste Römische Adler mit Recht nach Orient und Occident schauen.« 1683 októberétől 1686-ig 53 magyar várost és várat sorol fel, amelyeket a császári seregek visszavívtak. Köztük »IX. Pest«, a »XLVII. Ofen«. »Die prinzipaliste Vestung in Nieder-Ungarn, wurde den 2. September,

19. A *Mars orientalis et occidentalis* 1689. c. mű címképe.

20. Mutius *La Sagra Lega contro la potenza Ottomana* 1699. c. műve I. kötetének címképe.

21. Hapfelius *Der ungarische Kriegs-Roman* 1687. c. műve 1. kötetének melléklete.

ungeachtet der Feind zum Accord weisse Fahnen ausgesteckt, mit stürmender Hand erobert, da der Commendant Bassa in seinem Hause, am Schloss, massacrirt, der Vice-Bassa aber nebst dem Janitscharen-Aga, so sich zwischen zwei Zwinger retirirt, und auf Gnad und Ungnade, nach langen Gefechte, ergeben, nebst 3000 gefangen genommen, 100 gefangene Christen erlediget, 494 Stück-Geschütz, samt überflüssigen Victualien- und Kleinodien zur Beuthe gemacht worden; insonderheit hat ein Fourirer von Pfaltz-Neuburgischen Regiment von einem Judem (ohne 1000 Gulden Ranzion) die Tabulas Mosis von Massiv guten Golde zur Beuthe bekommen, welche derselbe Kayserl. Maiest. übergeben, davor ihm, — 700 Gulden baares Geld aus Kayserlicher Cammer gegeben worden, bey solchen Umständen ist, — das Haupt des Königreichs Ungarn, — zum Christenthum wieder gebracht; wesswegen, zu steten Andencken viel schöne Schaul-Pfennige sind gemünzt, und unter andern auch folgende Acclamations Anno expugnatae Metropoleos Budeanae per Chronosticon cum spe ad ultriora, gemachet worden.«

A felszabadító hadjárat harmadik periódusában, 1690-ben került városos helyzetbe. A török francia segítséggel visszafoglalta Belgrádot és az egész német birodalomban rémület lett urrá arra a hírre, hogy a török a császári hadsereg erőtlén állapotára való tekintettel Budát fenyegeti. A »Neu eröffnetes Staats-Zimmer«²²³) 1691-ben keresi az okokat, amelyek a keresztény fejedelmek és birodalmak egyenetlenségét eredményezték és ezzel, mint már annyiszor, Európa békéjét veszélyeztetik. Az okokat a következőkben jelöli meg: Az uralomvágnak már oly telhetetlen mértéke áll fenn, hogy az nemcsak Európa hatalmasait, hanem gyámoltalanjait is megejtette. Hogy ivadékaikat és azoknak uralmát elterjesszék, egész Európát a nyugtalanságnak és véres harcoknak színhelyévé teszik. Pedig nagyon megszívlelhetnék Platon nyolcadik levelének igazságát: »Qui multa aliis inferunt damna, ipsi multa ab aliis vicissim patiuntur.« A francia kakas nem veszi tekintetbe az előtte lebegő spanyol példát és annak ellenére, hogy amúgy is gazdagodik és boldogul, még ezen felül monarchikus féktelenségekben tobzódik. A francia kakas volt századokon át Európa vészmadara, amely nem tudott saját tanyáján nyugton ülni, hanem hol Spanyolországba, hol Itáliába röppent, hol pedig a spanyolok leigázta Németalföldre, sőt a római birodalomba is, hűbéresével együtt. Ezeket az országokat, amelyek különben békében éltek volna, vérszomjas harci rikoltásaival nemcsak izgalomba hozta, hanem romlásba is döntötte. Mindezt csupán avégből, hogy átkozott uralomvágyát kielégíthesse. Pedig Franciaországra is áll a közmondás: aki másé után fut, könnyen koldusbotra jut. Európa békéjének második zavaró oka a vallási megoszlásból eredő fenekedés és engesztelhetetlen gyűlölködés. Ennek jegyében mocskolódik be a keresztény Európa saját vérével, ugyanakkor, amikor minden fejedelem keresztény és békeszerető uralkodónak kívánja címeztetni magát. Pedig »Nullum maius principis ornamentum, quam pacis custodia est.« Végül nem csekély mértékben járultak Európa békéjének fölforgatásához az uralkodó családokban történt változások. Mindezeket a tételeket bő példával illusztrálja és a XVII-ik század mozgalmas történetének részletes összefoglalását nyújtja. Különösen erős bírálatban részesíti XIV. Lajos politikáját, amely a fel-

szabadító hadjáratok eredményeit veszélyezteti. A török francia uszításra meg akarja tartani, sőt kiterjeszteni újból feléledő hadiszerencsáját abban a hitben, hogy a hadjárat megindulásakor megtámadja Eszéket és francia segítséggel, ha nem is mindjárt, idővel elfoglalja. Mert »Una victoria est alterius instrumentum et incitamentum.« Eszékről azután Budának veszi útját, mert jól tudja, hogy a császáriak nem erősíthették meg annyira, hogy ekkora ellenséges áradatnak ellen tudjon állni. Ezért a császári katonaság már jó előre előzze meg a veszélyt és ne a szokáshoz híven csak késő tavasszal, hanem mindjárt a tél elmulta után vonuljon a harctérre.

Az aggodalmak azonban nem váltak valóra. Badeni Lajos 1691 augusztus 19-én a császáriak, a brandenburgiak és a magyarok együttes erejével Szalánkeménél tönkrevverte Köprili Musztafa hatalmas seregét. Magyarország területi integritásának teljes visszaállítása 1718-ban történt a pozsareváci békében. III. Károlynak a velencei köztársaság rovására terjeszkedő török ellen viselt első háborújában (1716—18) Savoyai Eugén és Pálffy János megújították Hunyadi János fényes hadjáratát, amelyről az egykorú irodalom is mint példáról emlékezik meg.

A két éves újabb török háború újra fölvetette a szent liga megvalósításának gondolatát. A »Neue und accurate Vorstellung des grossen ottomanischen oder türkischen Reichs...«⁽²²⁴⁾ c. 1717-ben megjelent munka ismét rámutat arra, hogy a török birodalom követelését egyedül a keresztények között dúló egyenletlenségnek köszönheti. Ha a keresztények valóban egyek volnának és egymással őszintén szövetkeznének, a török uralmának lehanyatlása biztosan remélhető volna. Már Soranzo, a XVI. században megjelent munkájában a keresztény erők szövetségében jelöli meg az egyetlen gátat a török ellen. Itt is visszatér a gondolat, hogy a célravezető hadviselés csak akkor lesz eredményes, ha megbízható katonaságot szerveznek és gondoskodnak a pénzforrásról, a muníció- és élelmiszer-raktárak felállításáról. Mindezt pontokba foglalva nagy bőbeszédűséggel fejti ki Soranzo alapján; fölismerjük benne azokat a tanácsokat is, amelyeket Marco d'Áviano 1684-ben a császárnak e kérdésekről adott.

A szövetkező hatalmakat két csoportra osztja. Az első csoport tagjai a tengeren kifejtett hadműveletekben vesznek részt, a második csoport pedig a szárazföldi hatalmak csoportja. A tengeri hatalmak között első helyen áll a pápa, aki a multban is mindig rendelkezésére bocsájtotta gályáit a velencei köztársaságnak. Úgylátszik a szerzőnek csak X. Leó pápa kezdeményezéséről volt tudomása, mert a főlzabadító hadjáratok első korának pápai akcióiról említést sem tesz. Ellenben nagy részletességgel foglalkozik Leó pápa működésével, aki nemcsak követi útján fáradozott a török elleni szövetség létrehozásán, hanem nagy pénzüsszeget is gyűjtött e célra és minden kereszténynek kötelességévé tette, hogy a háború költségeihez hozzájáruljon. »A római pápa nagyon helyesen cselekszik, amikor elődei példája után a keresztény potentátokat nemcsak főlzólítja, hogy kezdjenek háborút a törökök ellen, hanem pénzzel és egyéb pénzértékű eszközökkel igyekszik őket támogatni. Őszentsége nyilván hajlandó lesz megduplázni a már kiutalt összegeket és az adományozott hat gálya mellett még hat hadihajót is felszerel, amelyeknek 2200 főnyi katonaságát is ő fogja ellátni.«

A legkeresztényibb király, a francia uralkodó közreműködésére ezúttal szintén számít a tengeri hatalmak sorából, amelynek tagjai még Hispánia katolikus királya, a velencei köztársaság, Génua, a firenzei nagyherceg, a máltai lovagrend és a többi olasz fejedelem is, mint: Savoya, Mantua, Parma és Modena hercegei, akik együttesen szerelnének fel 25 hadihajót.

A szárazföldi hatalmak közül első helyen szerepel az osztrák ház, a lengyel király, az orosz cár, vagyis mindazok, akik a török kérdésben érdekelve vannak. Ezekén kívül számításba veszi a perzsákat, az albánokat, a bulgárokat, az oláhokat és moldovaiakat és a druzokat is.

E szövetségből azonban nem lett semmi, nemcsak azért, mert a háború alatt III. Károly hadereje is elég erősnek bizonyult a török ellen, hanem azért is, mert ekkor már szertefoszlott az egyetemes keresztény szövetkezés gondolatának varázsa. A partikularizmus, nemzeti és területiális érdekek szolgálatában álló Európa pedig már nem volt alkalmas nagy tettek végrehajtására.

* * *

Buda visszafoglalása a legnagyobb örömet a katolikus egyházban váltotta ki, amelynek elmélyült megnyilatkozásaival a korabeli egyházi beszédekben találkozunk. Baltasar Knellinger »Predigen zu Zeit des Türken-Kriegs«⁽²²⁵⁾ c. szentbeszéd-gyűjteményében »Ofen die dreymal hohe Stadt wird mit Sturm erobert« címen találjuk meg a visszafoglalás jelentőségének egyházi méltatását. Becker »Quinque lapides limpidissimi de torrente«⁽²²⁶⁾ c. gyűjteményében az 1686-ban, december 15-én a prágai Szent Vitus-templomban tartott prédikációt olvashatjuk. »Wegen des vierten glücklichen Steinwurfs von David, das ist vor der Hauptstadt Ofen, und ferners durch die gantze Campania in das hoffartige Haupt des türkischen Goliats.« A beszéd képekben való gazdagságát és magas szárnyalását méltán tekinthetjük a visszafoglalás alkalmára készült szentbeszédek mintaképének. Tartalmát a következőkben adjuk.

A legcsodálatosabb jelenség a világon az Úr örökkévaló bölcsesége. Az Úr saját kedvtelésére teremtette a mindenséget és mint maga mondja a Példabeszédek 8. f.-ben: »Ego sapientia ludens in orbe terrarum.« Éz a játék csodával határos s előttünk érthetetlen. A levegőben a villámon, mennydörgésen, jégesőn keresztül úzi játékát az égitestekkel, a viharral és szelekkel, vizen és szárazon kedvét találja a különböző természeti csodákban és a földön is megtalálja a maga isteni játékszerét a vulkánokban és az állatokban. Játszik a fákkal, gyümölcsökkel, virággal, növényzettel és apró magvacskákkal, játékos kedve mosolyog a természet csodáiból: az ásványforrásokból, a melegvizekből, a kristály tisztaságából, a bájos hegyipatakokból és édes forrásokból, amelyek a hegyek ormán fakadnak. Megvilágítja nappalainkat a nap hatalmas ampollájával, éjszakáinkat pedig a holddal és csillagokkal.

De semmivel sem játszik csodálatosabban, mint az emberfiával, akinél, ugyancsak a Példabeszédek 8. f. szerint, örömmel időzik. Különféle ajándékokat oszt ki köztük: ennek doktori talárt, annak csörgőspkát, emennek boldogságot, annak boldogtalanságot, jogart vagy vándorbotot,

tiszteletet vagy megvetést juttat. Ezt bíborba öltözteti, azt koldusrongyokba. Ezt a halálnak szolgáltatja ki, azt pedig az életnek menti meg. Mindent saját tetszése szerint oszt ki, saját dicsőségére és az emberiség javára. Mindenkinek egyénisége szerint méri ki a magát és jobban mér, mint a szabó a szövetet.

Az örök Bölcsesség ezen játéka sok esztendőn át észlelhető volt Lipót császár és ellenségei között, akik őt nyíltan támadták. Istenhez való bizalmában és a Hozzá való menekülésben mindig Lipót nyerte meg a játszmát. Miután ostromló kézzel 1686-ban nemcsak a *királyi székhelyet*, Budát hódította meg, különböző alkalmakkor második Dávidként nagyszerű győzelmeket aratott és halálosan megsebesítette a dölyfös Góliátot, a törököt. Ezért a mai napon ismét a Te Deumot énekeljük a szerencsés hadjárat örömére.

Mint ahogy a trombita fuvallat híján nem képes megszólaltatni az indulót, vagy harci riadót, úgy egy keresztény fejedelem sem kezdhet hadjáratot a Szentlélek lehelete nélkül, még kevésbé érhet el győzelmet, ha nem Isten kegyelmének és segítségének fuvallata hajtja őt előre. Az a hadsereg, amely Isten kegyelmét nélkülözi, csak azzal a sereggel hasonlítható össze, amelyet Ezechiél próféta látott s amelyről irásának 37. f.-ben azt állítja, hogy csupa ájult, kiszáradt lábból állott s így tehetetlen volt. Miután azonban Isten szelleme és ereje költözött beléjük, ezek a holt lábak megmozdultak. És hús és erezet támadt a csontokon és bőr borította be a húst és lélek hatotta át az egészet és éltek és szilárdan megálltak és nagy, mindent elárasztó armádia lett belőlük.

Valami hasonlót éltünk át a mult esztendőben a *királyi főváros*, Buda előtt. Már előtte is jegyezhattünk fel az istenáldotta császári fegyverekkel kivívott nagyszerű győzelmeket. Ugyanis nem csupán Bécs előtt úztuk el a törököt úgy, hogy azt nagy szégyen, veszteség és gyalázat érte, hanem még ugyanabban az esztendőben Párkánynál is hatalmas csatát nyertünk, ahol ismét elvesztette népe legjobbjának nagy részét és elvesztette Esztergom várát is. 1684-ben a császári hadsereg ismét a török ellen vonult és ismét boldog volt, mert az ellenséget megfélemlítve, elűzve, több erődöt és várat foglalt vissza Magyarországon. Most már feltételezték, hogy ezután nem állhat ellen a keresztény seregeknek jelentős ellenséges haderő, különösen mivel hadseregünk erősebb volt, mint valaha, ágyúban és mindenféle fegyverekben gazdagodott. Emellett minden egyes emberben a szív és hősi bátorság fennen hangzott, hogy a jövő esztendőben miénk lesz Buda.

Ilyen elképzelt bizonyosságban élt a nép és véleménye szerint immár feleslegessé vált a sok ima, a sok fohász Isten segítségéért. Ezért ahol azelőtt a török ellen imára konduló nyolcórás harangszóra a hívők térdreborultak, most állva maradtak; ahol pedig eddig legalább állva kérték az isteni segítséget, most csak fecsegték.

Nos hát! Elérkezett 1685 tavasza (1684 helyett!): egy nagy, kitűnően felszerelt és bátor hadsereg vonul a harctérre, hogy megostromolja *Magyarország fővárosát*, Budát, szokatlan nagy mennyiségű ágyúval és más fegyverekkel, gránáttal, bombával, golyóval, puskaporral és a kitartásra szükséges élelemmel. A várost lövik, bombázzák, rohamozzák, a támadás belenyúlik a hideg őszbe, mégsem érnek el semmit, eredmény nélkül, jelen-

tékeny veszteséggel ismét el kell vonulniok. Nem látjátok tehát? bármily nagy és erős volt is a hadsereg, nem volt egyéb kiszáradt lábaknál, amelyek önmagukban tehetetlennek bizonyultak. Az örök Bölcsesség csak játékot űzött ilyen tehetetlenséggel, be akarván bizonyítani, hogy nélküle nyert játszma nincs.

Mi tehát a teendő? Leopoldus, a bölcs, az isteni és emberi játékokban tapasztalt hős, csakhamar észrevette, hogy az ima fegyvere hiányzik itt, amellyel Isten erejét meg lehet hódítani és meg is lehet tartani. A császár ismeri a Makkabeusok könyvének 3. fejezetét: »a háborús győzelem nem a katonaság mennyiségétől függ, hanem az égi erőttől, amely lelkükbe költözött.« Miután pedig a lotharingiai herceget még egyszer kiküldte, hogy ostromolja meg Buda várát, ő maga székvárosában az ima fegyveréhez nyúlt. Sőt nemcsak térdenállva imádkozott a Legszentebb Sacramentum előtt, mint az osztrák ház legyőzhetetlen pajza előtt, hanem gazdag alamizsnát osztott és egész udvartartásával kenyéren és vizen élt. És ugyan-ezen a napon a császáriak megverték a török segélycsapatokat, röviddel azután pedig dicsőséges rohamban elfoglalták Budát.

Amíg tehát Lipót Mózesként két karját kitérve imádkozik az Oltáriszentség előtt, Jósua, a császári hadsereg generálisa győz Abimelek, a dölyfös török felett. Mohamedet híveivel együtt lebuktatják trónjáról és kiűzik birodalmából, mert Leopoldus sohasem fog kifáradni abban, hogy kezét Isten felé emelje, hisz két kiváló támasza van, először is Eleonórában, a császárnéban, akit szintén bizalom és hit tölt el Isten iránt, másodszor Józsefben és Károlyban, akik Leopoldusnak győzelmes és az egész kereszténység számára hasznos két karját mindenkor támogatni fogják.

Ludens in orbe terrarum. Az örök Bölcsesség játszik a földön és némely embert kedve és kívánsága szerint hagy élni. Ezeknek merész gondolataik támadnak, szentség nélkül csodákat akarnak művelni, csak hogy tiszteltek és nagyrabecsültek legyenek ezen a földön. Miként a babiloniak, úgy dicsekedtek eddig a dölyfös pogányok, akik rablásból építették fel a maguk annyi királyságból álló Babilonját. De mert az ilyen Babilon nem az igazi Isten tiszteletének fundamentumán épült, az örök Bölcsesség beleavatkozott a játékba, hozzáfogott, hogy megsemmisítse munkájukat Leopoldusnak, Isten alázatos szolgájának fegyverei által... Ne féljünk az ellenség további fölkelésétől és ne ijedjünk meg az ellenség nagy tömegétől. Krisztus ugyanis jobban megvédi az ő szolgálait, mint amennyire az ördög képes ellenségeinket ellenünk ingerelni. És aki fél az Úrtól, nem félhet a barbár és vad népektől.

Te istenfélő hős Leopoldus, az örök Bölcsesség megígéri Neked, hogy valamennyi ellenségeddel szemben megnyered a játszmát, amiért nem csupán a mai napon, hanem mindenkor szívünk egész bensőségével adunk hálát Istennek, lélekben, lélekkel és lélek által.

Kimagasló szentbeszéd Christ. Aug. Pfaltznak²²⁷) »Türken-Fall in einer Sieg und Danck-Predigt nach glücklicher Eroberung der Hauptstadt Ofen« c. prédikációja. A török elleni izzó gyűlölettel eltelt prédikáció elmondja, hogy 1683 óta 9 csapás érte a törököt. A legújabb csapás számára Buda visszafoglalása, amely a nagyvezír és a felmentő török sereg szemeláttára történt. Felszólítást intéz a keresztény németiséghez, hogy

folytassa küzdelmét Krisztus tanítása szerint. A prédikáció végén egy hosszú vers olvasható Mohamed hatalmának megtöréséről. Valentin Scheiden a trieri plébánia-templomban mondta el Buda visszafoglalásának örömeire készített szentbeszédét.²²⁸⁾ A szeptember 14-én mondott szentbeszéd, amely a trieri hercegérsek, az egyházi és világi méltóságok jelenlétében hangzott el, még ugyanabban az évben jelent meg. Az ulmi egyház Elias Veilennek »Die Profetische Bitte und Danksagung«²²⁹⁾ c. szentbeszédében örökíti meg a visszafoglalás jelentőségét. A lignitzi egyházközség Venzel Kahl szentbeszédét hallgatta,²³⁰⁾ míg az evangélikus regensburgi gyülekezet Joh. Joachim Mülberger szentbeszédében²³¹⁾ hallhatta Buda visszafoglalásának nagy jelentőségét.

* * *

4. A királyi főváros a barokk eszmevilágában.

Buda visszafoglalásával az ország elsősorban királyi fővárosát nyerte vissza. Ez Budának az egykorú irodalomban az általános jelzője. De a kereszténység régi védőbástyája és erős fala, a törökkorszakban is általában megtartotta királyi jelzőjét, annak jeléül, hogy a keresztény köztudat nem ismerte el véglegesen a török hódítást. Buda e korszakban szerepel még mint döntő fontosságú erőd, amelynek fölszabadításán a keresztény fegyverek annyiszor kicsorbultak. De ugyanekkor Buda Magyarország hatalmas fővárosa, amelynek nevéből nem vesszük észre, hogy a török tartja kezében. Ezenkívül a szerencsétlen hadivállalkozások következtében a királyi szék- város egyszersmind a török birodalom alapköve és a kereszténység védelmének végzetes határfala. Ugyane gondolatkörrel kapcsolatban szerepel Buda mint a támadásoknak ellenszegülő makacs vár, de ugyanakkor ismét Magyarország hatalmas fővárosa és egyszersmind a török birodalom jól őrzött kincseskamrája, amelyet a török elsősorban a benne fölhalmozott kincsek miatt nem akar kiadni kezéből.

A képek kaleidoszkópszerű változása mellett Budára közvetlen visszafoglalása előtt a német költő, mint a német hősiesség elnyerendő jutalmára tekint és a jutalom elnyeréséért fohászkodik a Mindenhatóhoz. És a nagy győzelem után a francia és olasz líra és a próza is elsősorban a kereszténység diadalát ünnepli. Ennek a gondolatnak ad kifejezést Mioni »La turca fedelee« c. munkájában. Buda visszafoglalásáról azt mondja: »per la tutta l'eternità sera sempre memorabile apresso il christianesimo«. És ezt örökíti meg az irodalom akkor is, amikor ünnepli a sacra lega-t, a keresztény összetartás gondolatát. És főképen ezt hangoztatja a pápa, aki minden öröm forrásánál nagyobbbnak tartja a kereszténység győzelmét Budánál.

Ugyanakkor azonban Buda, mely a magyar királyság székhelye is, a német irodalom egy részében a bosszúálló és helyreállító Lipót által támadt fel. Még Joh. Nic. Flämitzer szerint is Budavára a nagyszerű királyság leg-hatalmasabb kulcsa, amelyet azonban »durch die Oesterreichische Clementz« állítottak helyre. És az aulikus költészetben Buda új barokkos jelzőkkel is pompázik, mint Hegeliusnál, aki a várost Európa városai és várai között a leghíresebbnek (celeberrima) mondja, vagy Cassernél, aki szerint »Ofen die Königin der Städten in Ungarn«. Az aulikus történetírás is elsősorban Lipótot

ünnepli, az igazságost, aki a keleti pogányságot leverte. Nem a kereszténység ellenségén, sem a keleti pogányon van a hangsúly, hanem a »Leopoldus Ultor«-on, aki »terrorem incussit Mohamedanorum imperio«.

Lipót ellenben ugyanakkor állandóan bűnösnek nevezi magát, akit számos mulasztás terhel, aki szeretne egyszerű pór lenni, mert nem bírja elviselni a felelősség súlyát. Lemond a győzelmes hadvezér dicsőségéről, a Burghan imádkozik, alamizsnát oszt és egész udvartartásával kenyéren és vizen él.

A franciákat, olaszokat, spanyolokat azonban nem a Habsburg uralom és Lipót dicsőségének emelése vitte a lotharingiai herceg zászlaja alá. A szent liga, a kereszténység összefogása, a nemzeti és személyes gyűlölet elfeledése és a védőbástya felszabadításának gondolata hevíti a nyugati országok lovagjait, mint egykoron a keresztes hadjáratok eszméje, bár annak élén nem a »roi de Gaule« áll, hanem a hatalmát gyarapítani akaró, hagyományosan gyűlölt Habsburg uralkodó.

Íme a barokk részleteiben más-más, de az egészet mégis hatalmas lendülettel egy képbe foglaló eszmevilága, amelyben a védőbástya-gondolat, ha nem is a szóképben, de a tartalmi valóságban mégis szerepel. Ebben az új valóságban hangsúlyozza egyszersmind a barokk államfelfogást annyira jellemző nyugalmi állapotot, amely a törökkel való relációban csak Buda visszafoglalása után jöhetett létre.

* * *

Buda visszafoglalásának irodalmi visszhangját az 1718. évvel, a pozsareváci békével zárhatjuk le. A politikai történet szempontjából is nevezetes ez a dátum, mert ekkor nyerte vissza hazánk területi integritását a Temesi bánság, és régi társországoit a Duna és erdélyi Kárpátok közötti Kis-Oláhszág, valamint Szerbia és Bosznia északi részének visszacsatolásával. Az 1699. évi karlócai béke utáni irodalom még, — bár erősen megritkulva — a felszabadító hadjárat első szakaszainak első visszhangjaként fogható fel. Ehhez az irodalomhoz a XVIII. század első évtizedében a Rákóczi-felkelés korának gyér irodalmi reflexiója járul. Általában a XVIII. században az érdeklődés külföldön már erősen megcsappant, nemcsak Buda, hanem a török kérdés és Magyarország irányában is. A karlovici béke után az érdeklődés ellanyhulása elsősorban a reális politikai kapcsolatok lazulásával magyarázható. A figyelem súlypontja az 1701. óta folyó spanyol örökösödési háború felé fordul és nem képes az érdeklődést felkelteni II. Rákóczi Ferenc mozgalma sem. Rákóczi személyét is inkább az örökösödési háborúval való kapcsolata alapján mérlegelik. Ebben a háborúban Rákóczi csupán egy esztendeig, a höchstädti ütközetig, szerepelhetett számbavehető külső politikai tényezőként. Így a Rákóczi-felkelés további lefolyása a német közvélemény túlnyomó része számára is egyre közömbösebbé vált.

Az érdeklődés ellanyhulása a magyarság sorsa iránt az európai világ-szemlélet mélyreható átalakulásából is természetesen következett. A szabadjára eresztett fantázia uralma a század végén már erősen megtörik, helyébe a valóságnak józanabb szemlélete lép és ezzel egyidejűleg a barokk képzelettel tápláló tényezők is nagy ártékelésen mennek át. A magyar

kérdést a német írók most már sokkal hűvösebben kezelik; részvétük a magyarság sorsa iránt egyre jobban elhalványul, sőt gyűlöletbe csap át, amit nálunk a Rákóczi korában kialakult németellenes hangulat is lényegesen elősegít. Egyedül a délnémet barokk dráma az, amely többé-kevésbé híven őrzi tovább a Magyarországról alkotott, fantasztikus elemekkel bővített hagyományos heroikus képet.²³²⁾

A politikai és szemléleti átértékelés következtében természetes, hogy a romokban heverő Buda egyszerre eltűnik az érdeklődés horizontjából. Míg a felszabadítás utáni években a vár helyreállításának adatai, továbbá Budának mint hadszervezeti és hadtápközpontnak kialakulása a török háborúk folytatása érdekében még érdeklődésre tarthatnak számot, a Rákóczi-felkelés idején a Buda és Pest környéki epizódok már a lényegtelen események keretébe tartoznak.

Kelényi B. Ottó

¹⁾ V. ö. Győry János: A kereszténység védőbástyája. Minerva 1933. p. 69—124. A XV—XVI. sz.-i francia közvéleménynek irodalmi adatait e kitűnő tanulmányból vettük át.

²⁾ Szekfű Gyula: A XVI. század. p. 143—144. (Hóman—Szekfű: Magyar történet IV. k.)

³⁾ Eckhardt Sándor: Egy középkori francia krónika fantasztikus magyar története. E. Ph. K. 1931. p. 74—84.

⁴⁾ Apponyi Sándor gr.: Hungarica I. Bp. 1900. 10. & 51. — V. ö. még Fraknói V.: Schlauch Lőrinc könyvtára. Magy. Könyvszemle 1877. p. 77. és köv.

⁵⁾ Eckhardt Sándor: Sicambria. Bp. 1928. p. 22—23. (Minerva könyvtár 9.)

⁶⁾ Eckhardt S.: A francia nemzet missziós hite és a francia irodalom. Bp. 1931. p. 3.

⁷⁾ Győry J. i. m. V. ö. még Prohászka Lajos: A vándor és a bujdosó. Bp. 1936. Minerva könyvtár 50.

⁸⁾ Ain Ermanung wider Die Türcken... Augsburg 1522. V. ö. Ballagi Aladár: Buda és Pest a világirodalomban. Bp. 1925. 245.

⁹⁾ Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus. Minerva 1924. 7.

¹⁰⁾ Győry J. i. m.

¹¹⁾ Apponyi III. München 1925., 1656. és Győry i. m.

¹²⁾ Apponyi I. 8.

¹³⁾ U. ott. 187.

¹⁴⁾ Apponyi III. 1640.

¹⁵⁾ V. ö. Szekfű Gyula: A tizenhatodik század. (Hóman—Szekfű: Magyar történet IV. k.) p. 147—148.

¹⁶⁾ V. ö. Bleyer Jakab: Magyar vonatkozású történeti népelemek 1551-ig; E. Ph. K. 1897. — Pukánszky Béla: Mohács és az egykorú német közvélemény. Mohácsi emlékkönyv. 1926. p. 277—293.

¹⁷⁾ Apponyi I. 5. etc. — Ballagi 6. etc.

¹⁸⁾ Apponyi I. 138. — Ballagi 227.

¹⁹⁾ Apponyi III. 1543. — Ballagi 11.

²⁰⁾ Ballagi 16.

²¹⁾ Ballagi 54. — Apponyi I. 38.

²²⁾ Ballagi 23, 55. etc. — Apponyi I. 37. III. 1545.

²³⁾ Apponyi I. 14. — Ballagi 26, 27.

²⁴⁾ V. ö. Pukánszky i. m.

- 25) I. h.
- 26) Bleyer i. m.
- 27) Pukánszky i. m.
- 28) Commentarii della guerra di Transilvania. 1566.
- 29) Commentaire des gestes des Turcz.
- 30) Epitome des Histoires des Roys. Apponyi I. 330.
- 31) Győry i. m.
- 32) U. ott.
- 33) U. ott.
- 34) Ballagi 81.
- 35) Ballagi 74.
- 36) Apponyi III. 1611. — Ballagi 159.
- 37) Ballagi 169.
- 38) Ballagi 171.
- 39) Ballagi 244.
- 40) Ballagi 501.
- 41) Ballagi 502.
- 42) Ballagi 282.
- 43) Apponyi I. 200. — Ballagi 351, 438.
- 44) Apponyi I. 277. — Ballagi 473. etc.
- 45) Apponyi I. 275. — Ballagi 472.
- 46) Apponyi I. 556. — Ballagi 899, 900.
- 47) Apponyi III. 1643. — Ballagi 261.
- 48) Apponyi I. 286. — Ballagi 506.
- 49) Ballagi 571, 852.
- 50) Apponyi III. 1748. etc. — Ballagi 577, 610, 616. etc.
- 51) Apponyi III. 1821. etc. — Ballagi 774.
- 52) Apponyi III. 1955. — Ballagi 1042.
- 53) Ballagi 519.
- 54) Ballagi 409, 442, 531.
- 55) Apponyi III. 1731. — Ballagi 542, 554. etc.
- 56) Apponyi III. 1734. — Ballagi 549.
- 57) Ballagi 569.
- 58) Apponyi I. 320. — Ballagi 584, 610. etc.
- 59) Ballagi 603, 604.
- 60) Apponyi I. 349. — Ballagi 624.
- 61) Győry J. i. m.
- 62) V. ö. Trostler József: Magyar elemek a XVII. századi német irodalomban. Temesvár 1914. 43 p. — Német kalandorok Magyarországon a XVII. sz.-ban. Magyar Figyelő 1913. — Ungarns Eintritt in das literarhistorische Bewusstsein Deutschlands. Deutsch-Ungarische Heimatsblätter. Jahrg. II—V. 1930—1933.
- 63) H. Schiltbergers Reisebuch ed. Val. Langmantel. Tübingen 1885. — V. ö. Szamota: Régi utazások Magyarországon. 1891. p. 45.
- 64) Nürnberg 1613.
- 65) Reis in Globte Land. Zürich 1630.
- 66) Kaiserliche Botschaft an die ottomanische Pforte. 1672. Apponyi II. 968.
- 67) Ein ganz new Reisebuch Nürnberg 1622. Apponyi IV. 2012.
- 68) Apponyi IV. 2175, 2176. — V. ö. Trostler József: A »Magyar Simplicissimus« s a »Török Kalandor« forrásai. E. Ph. K. 1915. évf.
- 69) V. ö. Becker Nándor: Happel »Magyar Hadi Román«-ja. E. Ph. K. 1890.
- 70) Hamburg 1688.
- 71) A brief account of ... Travels in divers parts of Europe. London 1673. Apponyi II. 973, 1177, 976, 1453.
- 72) Trostler: Magyar elemek i. m.
- 73) i. h.
- 74) V. ö. Leffler Béla: Magyar vonatkozású német népénekek. Századok 1911.
- 75) V. ö. Szekfű Gyula: A XVII. század (Hóman—Szekfű: Magyar történet V. k.) p. 368—381.
- 76) V. ö. Kelényi B. Ottó: Marco d'Aviano és a barokk államiszтика. (Kny. a Regnum egyháztörténeti évkönyvből.) Bp. 1936. 48 p.

- ⁷⁷⁾ Venezia 1686.
⁷⁸⁾ Ulm 1683.
⁷⁹⁾ Kelényi i. m.
⁸⁰⁾ Der Türkische Gubernator ... Nürnberg 1684.
⁸¹⁾ Relatio captivo-redempti ... Wien 1689.
⁸²⁾ Marburg 1684.
⁸³⁾ Glück u. Sieg ... Nürnberg 1684. — Diarium der ... Belägerung ...
 Hamburg 1684.
⁸⁴⁾ Modona : Soliani 1684.
⁸⁵⁾ Glück u. Sieg ... Nürnberg 1684. — Zwey schöne neue Triumph-Lieder ... 1684. Apponyi II. 1150.
⁸⁶⁾ V. ö. Buonvisi bíbornok, bécsi nuncius jelentései. Bev. ellátta Fraknói Vilmos. Monumenta Vaticana. Ser. II. Tom. II. Bp. 1886. CLIV, 308 p.
⁸⁷⁾ Ruhm-belorberter Kriegs-Helm ... Nürnberg, 1688. Bd. II. p. 435.
 Apponyi IV. 2241.
⁸⁸⁾ Szekfü i. m.
⁸⁹⁾ V. ö. Károlyi Árpád : Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Bp. 1886. 437 p.
⁹⁰⁾ V. ö. Napkelet 1930. 4. sz.
⁹¹⁾ Buda visszafoglalása (1686) a korabeli olasz költészetben. Bp. 1936. 67 p.
 (A bpesti Pázmány Péter tudományegyetem olasz intézetének kiadványai. 9.) —
 L. még Szabó Mihály : Buda visszafoglalását dicsőítő olasz szonett Romain de Hoogh
 egyik ismeretlen metszetén. Az újpesti Könyves K. reálímn. 1929/30. évi értesítőjében.
⁹²⁾ Firenze 1686.
⁹³⁾ Alla Maestà Caesarea di Leopoldo ... Ancona 1686.
⁹⁴⁾ Roma 1686.
⁹⁵⁾ Roma 1686.
⁹⁶⁾ Venetia & Bologna. 1686.
⁹⁷⁾ Roma 1699. — V. ö. Molnár E. i. m. p. 42.
⁹⁸⁾ Venezia 1702. — V. ö. Honti Rezső : Buda visszafoglalása. F. Nomi eposza.
 E. Ph. K. 1900.
⁹⁹⁾ V. ö. Honti R. és Molnár E. i. m.
¹⁰⁰⁾ H. és ny. n. 1691—92.
¹⁰¹⁾ H. és ny. n. 1687—88.
¹⁰²⁾ Sar Ephraim 1689.
¹⁰³⁾ Chacham Czevi 1712.
¹⁰⁴⁾ Barcelona 1686. Apponyi IV. 2269.
¹⁰⁵⁾ Ajánlva : El Excell. Señor Arcobispo Obispo de Abila ... H. és ny. nélkül.
¹⁰⁶⁾ En Amsterdam ... Año 1687.
¹⁰⁷⁾ i. h.
¹⁰⁸⁾ Nürnberg 1688.
¹⁰⁹⁾ H. és ny. n. 1686.
¹¹⁰⁾ H. és ny. n. 1686.
¹¹¹⁾ Kempten 1687.
¹¹²⁾ H. és ny. n. 1686. V. ö. Hartmann : Historische Volkslieder II. p. 111—118.
¹¹³⁾ H. és ny. n. 1686. V. ö. Hartmann i. m. II. p. 108—111.
¹¹⁴⁾ Verfast durch M. L. Anno 1688. H. és ny. n.
¹¹⁵⁾ H. és ny. n. 1686. Apponyi IV. 2248.
¹¹⁶⁾ H. és ny. n. 1686.
¹¹⁷⁾ Ratisbonae (1686.) Apponyi II. 1242.
¹¹⁸⁾ Epinicia Chronographica ... Pragae ... 1686. — Buda tot calantibus
 votis desiderata ... Pragae ... 1686.
¹¹⁹⁾ Gaudium Oecumenicum ... Lignicii ... 1686.
¹²⁰⁾ Schubartus, Geo. : Q. D. B. V. Rectorem acad. ... patres ... omnesque
 bonis litteris deditos ad carmen ... de obsidione Budensi ... invitat ... Jenae 1686.
¹²¹⁾ Heroes Christiani in Vngaria ... Agrippinae (1688.) Apponyi IV. 2319.
¹²²⁾ In memoriam Gloriosae Victoriae Hungariae ... Aug. Vindelic. 1687. —
 Einmurt, Matth. : Zodaicum hunc Bojensem in applausum ob. Reg. Hung. Civitatem
 Budam ... Ratisponae ... 1687. — Brunetti, Lazarus : Austria Imperans ...
 Aug. Vind. ... 1690. — Acroama Martiale ... Pragae ... 1686.
¹²³⁾ Vienna 1686.

- ¹²⁴) H. n. 1686.
¹²⁵) Leipzig 1686.
¹²⁶) Enchuysen ... 1686. Apponyi II. 1227.
¹²⁷) Rome 1687. — V. ö. Honti R. i. m.
¹²⁸) V. ö. Kuncz Aladár: Thököly a francia irodalomban. Kny. a bpesti VI. ker. áll. főgimn. 1913/1914. évi értesítőjéből. Bp. 1914.
¹²⁹) Tulajdonképen: »Recueil des Nouvelles ordinaires et extraordinaires«.
¹³⁰) Lyon 1686. Megjelent olasz és holland nyelven is. Apponyi II. 1274, 1275.
¹³¹) Paris 1685. Apponyi II. 1201.
¹³²) Ibrahim Bassa de Bude ... Cologne 1686. Apponyi II. 1268.
¹³³) Cara Mustapha, Grand Visir ... Paris 1684. Apponyi II. 1141.
¹³⁴) Paris 1688. Apponyi II. 1357.
¹³⁵) V. ö. Molnos-Müller Lipót: Rákóczi a korabeli francia irodalomban. Tanulmány a »Rákóczi emlékkönyv« (szerk. Lukinics Imre) II. k.-ben. Bp. 1935. p. 337—374.
¹³⁶) V. ö. Huszár Imre: Hazánkra vonatkozó külföldi ujsághírek a XVI—XVII. századból. Századok 1912. p. 517—520.
¹³⁷) Histoire des trois derniers Empereurs des Turcs. Tom 1—4. Paris 1683.
¹³⁸) Cologne 1686.
¹³⁹) A mű első háromkötetes kiadása először Párisban jelent meg 1685—1686-ban. V. ö. Hóman Bálint: A »Histoire des troubles de Hongrie« kiadásai. Magy. Könyvszemle 1925. p. 134—140.
¹⁴⁰) Apponyi II. 1199, 1266, 1267, 1425. Vienne 1686. Apponyi II. 1269.
¹⁴¹) Cologna 1686. Apponyi II. 1249. — Angol fordítása Apponyi II. 1236. — Magyarul: Deák Farkas: Budavár visszavétele 1886.
¹⁴²) Cologne 1686.
¹⁴³) Paris 1687.
¹⁴⁴) Paris 1698.
¹⁴⁵) A brief account of ... Travels in divers parts of Europe. London 1685.
¹⁴⁶) London 1684.
¹⁴⁷) London 1685. Apponyi II. 1203.
¹⁴⁸) The History of the Wars of Hungary ... London 1685. Apponyi II. 1185.
¹⁴⁹) The History of the Holy War ... London 1685.
¹⁵⁰) London 1687. Apponyi II. 1311.
¹⁵¹) London 1689. Apponyi II. 1396.
¹⁵²) London 1693. Apponyi II. 1444.
¹⁵³) London 1700.
¹⁵⁴) Relazione del viaggio fatto a Costantinopoli e ritorno in Germania ... Roma 1683. Apponyi II. 1175.
¹⁵⁵) Topografia alfabetico-istorica di tutti i Comitati dell'Ungheria Bologna 1684. Apponyi II. 1100.
¹⁵⁶) Venetia 1684. Apponyi II. 1153.
¹⁵⁷) Venetia 1684. Apponyi II. 1092.
¹⁵⁸) Memorie de viaggi per l'Europa ... Napoli 1685.
¹⁵⁹) Istoria di Leopoldo Primo ... Vienna ... 1686.
¹⁶⁰) Diario delle correnti guerre d'Ungheria ... Bologna 1686. Apponyi II. 1214.
¹⁶¹) L'Ungheria vendicata ... Milano 1686. Apponyi II. 1125.
¹⁶²) Continuatione de successi nell' Ungheria ... Milano 1687. Apponyi II. 1310.
¹⁶³) Notizia particolare dello stato passato, e presente de' regni d'Ungheria ... Bologna 1686. Apponyi II. 1215.
¹⁶⁴) Ristratto dell' historia d'Ungheria ... Napoli 1687. Apponyi II. 1222.
¹⁶⁵) L'Ungheria compendiata. Modena 1686. Apponyi II. 1231, 1312.
¹⁶⁶) Giornale militare overo Buda espugnata. Vienna & Bologna 1686. és Effetti di guerra ... Vienna 1688.
¹⁶⁷) Lucca 1686.
¹⁶⁸) Historia degl' avvenimenti dell' Armi Imperiali ... 1684, 1685, 1686. Venetia 1687. Apponyi II. 1304. — Folytatása az 1687. évi eseményekről Venetia 1688. — Harmadik kötete az 1683—1687. évi hadjáratot foglalja össze u. a. címmel és impresszummal.
¹⁶⁹) Ragguagli dell' origine della guerra d'Ungheria. Venetia 1687.

- ¹⁷⁰) *Historia della republica Veneta ... Venetia 1696.*
¹⁷¹) Bubics Zsigmond : Cornaro Frigyes velencei követ jelentései Buda várának 1686-ban történt ostromáról és visszavételéről. Bp. 1891.
¹⁷²) Marsigli, Aloys. Ferd. : *Danubialis operis prodromus. Ad Reg. Societatem Anglicanam. Auspicio anni ac saeculi novi 1700.*
¹⁷³) Valencia 1687.
¹⁷⁴) Colonia 1687.
¹⁷⁵) Salamanca 1690.
¹⁷⁶) *Diario de lo sucedido en el asedio ... de Buda (1686.). — Copia de la carta que escribe el ... Señor Marques de Burgomaine, Embaxador de España, con el aviso de la Toma de Buda ... Barcelona 1686.*
¹⁷⁷) *Copia de la Carta que Su Magestad Cesarea del Señor Emperador Leopoldo escrivio à la Magestad del Rey nuestro Señor ... Don Carlos Segundo, en la ocasion de anver muerto en la expugnacion de la Plaza de Buda ... (1686.)*
¹⁷⁸) *Der Donau-Strand ... samt kurtzer Verfassung einer Hungar- und Türkis. Chronik ... Nürnberg 1683.*
¹⁷⁹) H. és ny. n. 1683. Apponyi II. 1030.
¹⁸⁰) Nürnberg 1684.
¹⁸¹) H. és ny. n. 1684.
¹⁸²) Nürnberg 1685. Apponyi II. 1180, 1354.
¹⁸³) Nürnberg 1686.
¹⁸⁴) *Des Ruhm-belorberten und Triumph-leuchtenden ... anderer Theil ... bis auf die ... Eroberung der Königlich Ungarischen Haupt-Stadt Ofen Nürnberg 1686. Apponyi IV. 2241.*
¹⁸⁵) Ulm 1687.
¹⁸⁶) Molitor, Joh. Clemens : *Der wegen des Höchst-tapferen Käyser-Adlers HeldenThaten Sieg-berühmte Donau-Fluss ... Nürnberg 1687. Apponyi II. 1309.*
¹⁸⁷) Tscherning, Theodor : *Das von den Türcken lang-gequälte ... Königreich Hungarn ... Nürnberg 1687.*
¹⁸⁸) Seyfried, Joh. Heinr. : *Türkische Gross-Macht ... Sultzbach ... 1687.*
¹⁸⁹) Augspurg 1687.
¹⁹⁰) *Die glückliche Eroberung der Königl. Ungarischen Haupt-Vestung Ofen ... c. alatt.*
¹⁹¹) *Der in Bömische Hosen ausgekleidete Ungarische Libertiner. Würzburg 1688. Apponyi II. 1351. — Ewige Vermählung des glorwürdigsten Erz-Hauses Oesterreich. Nürnberg 1688. Apponyi II. 1352. — Siebenbürgens Oesterreichischer Messias. Würzburg 1689. Apponyi II. 1389. — Das durch die Oesterreichische Clemenz wiederum erquickte Ungarn ... 1687.*
¹⁹²) *Joseph accrescens Joseph der Wachsende in Josepho dem ersten neugekrönten König in Ungarn ... Neuberg 1687.*
¹⁹³) Wien 1688.
¹⁹⁴) Wien 1694.
¹⁹⁵) *Hochverdiente Ehren-Seule Christlicher Tapferkeit ... Alles historisch und ohne einzige Passion zusammen getragen ... Hamburg 1688.*
¹⁹⁶) *Thesaurus Exoticorum oder eine mit Raritäten und Geschichten wohlversehene Schatz Kammer.*
¹⁹⁷) *Hungaria, oder Neu-Vollständige Beschreibung des gantzen Königreichs Ungarn ... Franckfurth u. Leipzig 1690. Apponyi II. 1409.*
¹⁹⁸) *Andreae Pinxneri, Cibiniensis Transylvani, Apodemia ex Transylvania per Pannoniam ... suscepta ... Wittenbergae 1694.*
¹⁹⁹) Amsterdam 1686. Apponyi II. 1248.
²⁰⁰) Antwerpen 1686.
²⁰¹) Amsterdam 1687. Apponyi II. 1330.
²⁰²) Honti R. i. m.
²⁰³) H. és ny. n. Apponyi II. 1467.
²⁰⁴) *Puema strampatà fatt pr' gl' Agrezz d' la liberazion d'Vienna, presa d'Buda, e altr Piazz in t' l'Vngarié ... Ferrara 1688.*
²⁰⁵) *Quero il giubilo de' suoi cittadini rimostrato nell' importante acquisto della real città di Buda ... Bologna 1687.*
²⁰⁶) *Distinta relatione delle sontuosissime feste fatta in Napoli in occasione*

dell' importantissima piazza di Buda presa a' viva forza dall' armi... dell' Imperatore Leopoldo Primo..... Napoli 1686.

²⁰⁷⁾ Teatro della guerra contro il Turco. Dove sono le piante, e le vedute delle principali città, e fortezza dell'Ungaria ... Roma 1687.

²⁰⁸⁾ Modena 1687.

²⁰⁹⁾ Vollständige Beschreibung des Freuden-Festes wegen glücklicher Eroberung der Haupt-Vestung Ofen... Bresslau 1686. Apponyi IV. 2289.

²¹⁰⁾ Sculteti, Gabriel: Jubila post nubila ... Lipsiae 1686.

²¹¹⁾ Heermann, Ephraim: Laureae immarcescibiles capiti capitis Europaei Divi Leopoldi ... per insignes victorias Budensem praeprimis partae ... Lignicii. 1687. Apponyi IV. 2260.

²¹²⁾ ... worinnen des Türkischen Käysers ... nebst dessen vornehmsten Bedienten Kriegs-Berathschlagungen wegen des ... gegen Ungarn ... vorhabenden grossen Feldzugs entdeckt. Gedr. in der Freystadt 1684. C. I. p. 3—5. Apponyi II. 1167.

²¹³⁾ ... Das ist wie und warumb durch päpstliche Interposition und grosse Subsidiën-Gelder die Frantzös. Intriguen unterbrochen ... Wobey verschiedene Judicia von der Belägerung Ofen zufinden. Leipzig 1685. C. I. Apponyi IV. 2232.

²¹⁴⁾ Leipzig 1686. Apponyi II. 1293.

²¹⁵⁾ Nürnberg 1686. Apponyi IV. 2259.

²¹⁶⁾ Aus dem Türkischen ins Teutsche übersetzt ... 1688.

²¹⁷⁾ H. és é. n. Apponyi II. 1434.

²¹⁸⁾ Nürnberg 1684.

²¹⁹⁾ ... ou la glorieuse conquête de la celebre ... forteresse de Bude ... Cologne 1686. Apponyi II. 1277.

²²⁰⁾ ... Worinnen Europaeischen Potentaten und Republiqven gegenwärtige Conjunctionen ... vorgestellt. Leipzig 1685.

²²¹⁾ Frankfurt u. Leipzig 1685. Apponyi IV. 2229.

²²²⁾ ... welcher so wol gegen Orient als Occident seine Flügel ... ausbreitet 1687.

²²³⁾ Bd. 1—3. H. n. 1691—92.

²²⁴⁾ Nürnberg 1717.

²²⁵⁾ ... in welchen das Christen-Volk zur Buss und Andacht ... auffgemahnet worden ... München 1687.

²²⁶⁾ ... Das ist: Fünf sehr glatte Stein aus dem Bach der göttlichen Gnaden mit welchem Leopoldus Magnus ... den Türcken ... tödlich verwundet. Prag 1688.

²²⁷⁾ Prag 1686. Apponyi II. 1229.

²²⁸⁾ Budana victoria Domus Altissimi ... Trier 1686.

²²⁹⁾ Ulm é. n. Apponyi II. 1234.

²³⁰⁾ Dem Hoch-Edlen ... Herren Martin Bernardi ... wolte wegen übersendeter Abkündigung der den 2. Sept. 1686. mit Sturm glücklich eroberten Türkischen Haupt-Festung Ofen, bey öffentlich-gehaltener Dank-Predigt ... seine dank- und dinst-begihrigste Pflicht ... bezeugen. Liegnitz é. n. Apponyi IV. 2263.

²³¹⁾ III. Latrones Hierochuntici Turcici ... Regensburg é. n.

²³²⁾ V. ö. Pukánszky Béla: II. Rákóczi Ferenc alakja a német sajtóban. Rákóczi Emlékkönyv. II. k. 1935. p. 151—152.